Dugo godina je pitanje muslimanskih milicija u II svjetskom ratu bilo zastrto plaštom rigidne šutnje i tabuizacije. Tek po koji tendirani osvrt u poratnoj historiografiji i memoaristici o pomenutim formacijama je stvarao sasma devijantnu i nakaradnu predodžbu, prožetu klasičnim polaritetima i poimanjima dobra i zla, istine i zablude, pravde i nepravičnosti. Ova knjiga, koja nastoji izvršiti znanstveno-historijsku revalorizaciju jednog, premda najbitnijeg segmenta pomenute teme, unosi značajan obrat i baca sasma novo svjetlo na ljude i događaje koji su obilježili prometejsku borbu bošnjačkog naroda za vlastiti opstanak prije pedeset i više godina.

(izdavači)

Adnan Jahić **Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu**

PRESUDA VOJNOG SUDA

adnan jahić

MUSLIMANSKE FORMACIJE TUZLANSKOG KRAJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Muslimanske formacije tuzlanskog kraja
u Drugom svjetskom ratu
Adnan Jahić

Pokrovitelji projekta
Kantonalni odbor SDA TPK
Općinski odbor SDA Tuzla

Izdavači
DD "ZMAJ OD BOSNE" - KDB "PREPOROD"
TUZLA
BIBLIOTEKA "BOSNOLJUBLJE"

Urednik
Vedad Spahić

Recenzenti
dr Salih Kulenović
mr Azem Kožar

Lektor
Vedad Spahić

Korektor
Adnan Jahić

Dizajn
Hari Ejubović
Mustafa Sušić

Grafička obrada
Hajruddin Smajić

Adnan Jahić

MUSLIMANSKE FORMACIJE TUZLANSKOG KRAJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Tuzla, 1995. godine

BIBLIOTEKA "BOSNOLJUBLJE"

Za izdavača
dr Zijad Pašić

Za štampariju
Hajrudin Ćudić

Tiraž
2000

Štampa
DD "GRIN" Gračanica

Tuzla 1995.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka
Sarajevo
949.715"1941-1945"
JAHIĆ, Adnan
Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu / Adnan Jahić. - Tuzla : DD "Zmaj od Bosne" i KDB "Preporod", 1995. - 152 str. ; 21 cm. - (Biblioteka "Bosnoljublje")
Tiraž 2000

Narodna i univerzitetska biblioteka Tuzla

POGINULIM LEGIONARIMA,
ZELENOKADROVCIMA I OSTALIM BOŠNJACIMA
ČIJA JE ŠEHIDSKA KRV SPRIJEČILA NAŠ NESTANAK
SA OVIH PROSTORA U II SVJETSKOM RATU

UVOD

Povijest Bosne i Bošnjaka, jednako starija kao i ona bližeg vremenskog određenja, u mnogim svojim segmentima i danas dan predstavlja jednu veliku enigmu i nepoznanicu, ne toliko u nekom objektivno-historijskom i znanstveno-istraživačkom smislu koliko po obimu i posljedicama njene krajnje nedovoljne historiografske recepcije koja, u mnogim bitnim toposima naše povijesti, još nije otišla dalje od jednog uopštenog, globalističkog uokvirenja i usko-aprioristične prezentacije. Razloga tome ima više, no ovdje bi svakako valjalo akcentirati onaj koji se veže za uslove i posebnosti određenog povijesnog konteksta u kojem su pojedine historijske teme bile obrađivane, tj. povijesno-političkog i ideološkog okvira koji je determinirao opseg tema, te pristup i idejnu supstancu njihovog historiografskog opredmećenja, što je, kad su Bošnjaci u pitanju, vazda variralo od vremena do vremena, od epohe do epohe, u trajnoj zavisnosti i korelaciji s trendom i strujanjima koja su dominirala u pojedinim fazama našeg nacionalnog opstanka i trajanja. Jednako za vrijeme austro-ugarske uprave u našoj zemlji, kao i u periodu prve, te druge Jugoslavije, zanimacija na polju vlastite historije odvijala se u dosta uskoj sprezi s generalnim vrijednosno-političkim sustavom kojeg je promoviralo vrijeme dotične epohe, što je za osnovnu posljedicu imalo deautonomizaciju bošnjačko-muslimanske historiografije, odnosno vezivanje njene građe i materije za neautohtono

bošnjački historijski okvir, u najširem smislu te riječi. Ovakav pristup sopstvenoj historiji posebno je došao do izražaja u periodu druge Jugoslavije, gdje je ideološki interes bio mnogo jasnije prononsiran nego ranije. Rad na bošnjačkoj historiji, u tom vremenu, prirodno je poprimio devijacije koje su izgradile sasma nakaradnu i krajnje izopačenu predodžbu o mnogim bitnim segmentima i temama naše povijesti, te dovele do notornog zanemarivanja određenih historijskih momenata i likova bez kojih je nezamisliv cjelovit i sustavan uvid u ono što danas definiramo našom vlastitom, bošnjačkom historijom.

Drugi bitan razlog zbog kojeg je, slobodno to možemo reći, bošnjačka historiografija tek u začeću jeste naš generalni odnos prema relevantnim historijskim izvorima, prema pisanim tragovima naše opstojnosti. Ne samo da ne postoji organizirana djelatnost društva na polju konzerviranja i zaštite pisanih dragocjenosti od propadanja, već skoro da nema nikakve svijesti o njihovoj vrijednosti i historiografskoj validnosti među širim slojevima pučanstva. Krajnje zakržljala odgovornost spram njihove sudbine već nas je koštala nestajanja mnogih značajnih dokumenata. Sa druge strane, neshvatljivo bahat odnos prema živim sudionicima određenih povijesnih događanja, prema ljudima čije je sjećanje počesto i vrednije od golih pisanih informacija, do dana današnjeg nas je lišio mnogih bitnih vrela vlastite historije. Ako se u najskorije vrijeme ne iskoriste živi svjedoci sudbonosnih događanja 40-ih, ostaćemo zatočeni u zatvorenom krugu, da tapkamo u mraku sopstvenog nepoznavanja, po historijskim prazninama koje više niko neće moći popuniti.

* * * *

Ovo su samo neki od razloga koji neprijeporno potvrđuju da mi Bošnjaci skoro da još ni nemamo vlastitu, autohtono bošnjačku historiografiju, u onakvoj formi kakva bi odgovarala našim generalnim nacionalnim interesima. Pisane su, naime, mnoge knjige u kojima su tretirana pitanja naše bliže

i dalje historije, gdje su oslikane različite epohe i likovi, no malo je radova izvorno bošnjačke provenijencije u kojima je uspostavljen izravno nacionalni odnos između perspektive autora i sadržaja djela, s elementarnim osjećajem da se razmatra izvorno svoja, **vlastita** historija, te s osnovnom tendencijom da se ona isto tako i doživi, pojmi i obradi. Debele naslage vulgarne ideologizacije napose u zadnjih 50-ak godina vidno su opteretile naš vlastiti historijski horizont, u kojem se sad teško sagledavaju njegovi živi sudionici a još teže njihova stvarna uloga i doprinos u borbi za bošnjački opstanak i razvoj na ovim prostorima. U našem aktualnom povijesnom trenutku, kad se redefiniraju mnogi bitni pojmovi naše generalno-nacionalne postavljenosti, pitanje vlastite historiografije ili, da tako kažemo, nacionalno-historijskog odnosa prema samima sebi - svakako da predstavlja jedan značajan segment naše kolektivne reanimacije, bez kojeg bi ona prirodno bila manjkava i krnjava. Ovaj rad, u svojoj inicijalnoj inspiriranosti, u dobroj mjeri je nastao kao skroman pokušaj da se konkretnim historiografskim zahvatom dâ podsticaj širem i organiziranijem uplivu u nepregledno more bogate bošnjačke historije, no istovremeno i pruži realan doprinos našem boljem upoznavanju sa jednom značajnom historijskom činjenicom naše bliže povijesti - **muslimanskim vojnim formacijama u tuzlanskoj oblasti i njihovom djelovanju tokom posljednjeg svjetskog rata.**

Postoji još jedan momenat kojeg ne smijemo zaobići kad govorimo o inspiracijskom izvorištu ovoga rada, a to je metodička težnja ka reafirmaciji određenih "regionalističkih tema i sadržaja", a nasuprot metodologije "centralizma" koja je dugo godina suvereno vladala našim opštehistorijskim obzorima, sa generalnom tendencijom da se cijela naša povijest sagleda i protumači iz svoje centralne perspektive. Ljudi koji su sudjelovali u tuzlanskim vojnim i političkim gibanjima za vrijeme II svjetskog rata nisu bili samo osebujne ličnosti novije bošnjačke povijesti, već i bitni činioci ondašnje društveno-

političke stvarnosti na generalnim osnovama - stvarnosti u kojoj se napose tih sudbonosnih godina osjećala posebna kompresija među najširim slojevima našeg bošnjačko-muslimanskog populusa.

Ovaj projekat, neovisno o svim njegovim slabostima (koje poglavito proistječu iz objektivne nemogućnosti da se u ovim ratnim vremenina dođe do sve potrebne i relevantne građe), treba i valja promatrati prvenstveno kao autorov prilog autentičnijem profiliranju naše vlastite, bošnjačke historiografije, koja bi, u periodu što slijedi, svakako morala krenuti putem svog potpunog sazrijevanja i preobrazbe.

I. OSVRT NA POLITIČKE I DRUŠTVENE PRILIKE MEĐU BOŠNJACIMA TUZLE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA[1]

U cilju što potpunijeg razumijevanja vojno-političkih dešavanja u tuzlanskom kraju za vrijeme II svjetskog rata, bilo bi uputno bar okvirno se osvrnuti na generalni nacionalno-politički kontekst koji je uslovio njihovu supstancu, tj. na aktualna politička i društvena zbivanja u Tuzli između 1918. i 1941., s posebnim akcentom na prilike u toku i poslije 1939., kad je ovaj grad postao jednim od najjačih uporišta autonomističkih stremljenja među bošnjačko-muslimanskim[2] društvenim krugovima.

Posebno nakon Ujedinjenja 1918. Tuzla počinje da slovi kao izrazito jaka muslimanska čaršija. Pod tim se poglavito podrazumijevalo odsustvo svake bitnije polarizacije među

1) Ovo poglavlje u sadržajnom smislu predstavlja sažetak jednog nešto obimnijeg rada pod naslovom **"Muslimanska politika u Tuzli između dva svjetska rata"**, koji je objavljen u "Zmaju od Bosne", (III), br.85-91, mart-juni 1995

2) Premda u aktualnoj političkoj praksi neomiljen, termin *"bošnjačko-muslimanski"*, kao i termin *"muslimanski"* u nacionalnom smislu prisutan je u ovome radu iz razloga njegove sugestivne semantičko-historiografske težine, obzirom na dugodecenijsku prisutnost ove odrednice u našem društvu i literaturi. Otuda je daleko logičnije i primjerenije govoriti o "muslimanskim", umjesto "bošnjačkim" vojnim formacijama, etc., iz razloga a) ustaljenosti pomenute sintagme, te b) sugestivnijeg predočavanja dotične historijske materije.

lokalnim bošnjačkim pučanstvom, što je dolazilo kao posljedica njegove krajnje nespremnosti na bilo kakve promjene koje bi izlazile iz okvira tradicionalno muslimanskog pogleda na probleme društvene i političke prirode. Ustaljene navike i mišljenja, sumnjičav i hladan odnos prema svemu što je dolazilo sa one druge strane, bili su neprobojan štit za svaku nemuslimansku promidžbu, jednako u sferi društva i politike, kao i na polju vjere, kulture i tradicije.[3] Takav jedan stav odredio je tuzlanske Bošnjake kao gorljive protivnike svake moguće fuzije i stapanja sa drugim nacionalnim zajednicama, i na nacionalno-političkom i na kulturnom planu, u čemu bi trebalo tražiti izvornu inspiraciju i zametak njihovog autonomističkog orijentiranja u skorijoj budućnosti - jednodušne podrške generalnoj bošnjačkoj težnji da se bošnjačko-muslimanska zajednica konačno osamostali od svojih istočnih, a onda i zapadnih tutora.

Sve ovo bi moglo objasniti činjenicu da je upravo Tuzla
12 dala prvi poticaj političkom organiziranju Bošnjaka muslimana nakon proglašenja nove države; *"Tuzlanski akcioni odbor"*, na čelu sa tadašnjim tuzlanskim muftijom **hafiz Ibrahim-Hilmi ef. Maglajlićem**, odigrao je ključnu ulogu u formiranju i ustroju jedinstvene političke stranke Bošnjaka muslimana u Kraljevini. Uticaj "tuzlanske struje" kasnije se pokazao dosta velikim, kad je u februaru 1919. za prvog predsjednika novooformljene muslimanske stranke - *Jugoslovenske muslimanske organizacije* (JMO), bio izabran upravo gore spomenuti tuzlanski muftija, osnivač i predvodnik tuzlanskog odbora. Kasniji raskol unutar stranke, kad se tuzlanska grupacija[4] svrstala uz blok tzv. "desničara", tj. pristaša

3) Upravo tako treba tumačiti riječi Veličkа Bojovića iz njegovog rada **"Tuzla i njena okolina: istorijski pregled"**, (Biblioteka istorijskog arhiva Tuzla, br.53, str.27), gdje on veli kako je među Muslimanima Tuzle toga vremena preovladavao "flegmatični temperament".

4) Na njihovom čelu bio je predsjednik hfz. Ibrahim ef. Maglajlić, a s njim su još bili i tuzlanski gradonačelnik hfz. Osman ef. Vilović, kotarski

postvidovdanskog sporazuma sa Vladom - u izvjesnim muslimanskim krugovima se tumačio kao pristajanje Tuzle uz postojeću režimsku politiku, pa i svojevrsno stremljenje za političkim slabljenjem muslimanskog nacionalnog jedinstva, pošto su pomenuti "desničari" ubrzo napustili JMO i osnovali novu stranku - *Jugoslovensku muslimansku narodnu organizaciju* (JMNO). Dakako, ovakvi stavovi bili su potpuno neutemeljeni; oporbena stranka nije našla uporišta nigdje u Bosni i Hercegovini pa ni u samoj Tuzli, gdje su radili i djelovali njeni osnivači. Zapravo, vrlo brzo se pokazalo da je narod ostao jednodušan u svom povjerenju prema JMO i **dr Mehmedu Spahi**, što potvrđuju i navodi iz sjećanja ondašnjih komunističkih političara. Tako, primjerice, Uglješa Danilović veli kako je ondašnjim komunistima najteže bilo "prodrijeti u redove JMO, gdje su glavnu riječ vodili bivši begovi i najkrupniji trgovci Tuzle. U to vrijeme se smatralo da je Tuzla bila najjače uporište ove stranke ...".[5]

Rad JMO u Tuzli prirodno je došao u krizu nakon 13
uvođenja Šestojanuarske diktature 1929., kad je oficijelno bio dokinut rad političkih stranaka u Kraljevini. U to doba jačaju prorežimske političke grupe, na koje izvjestan upliv ima **dr Avdo Hasanbegović**, predsjednik "Gajreta" i pomoćnik bana Drinske banovine, čovjek odan Kruni i monarhoidnoj politici nacionalističkog unitarizma. Na njegovu stranu bio je pristao **Muradbeg Zaimović**, ugledni tuzlanski posjednik, koji se ubrzo eksponirao kao nosilac oficijelne politike JNS-e (*Jugoslovenske nacionalne stranke*), a kako je bio i predsjednik tuzlanskog odbora "Gajreta", smatralo se logičnim što je nakon novembarskih izbora 1931. bio izabran za novog gradonačelnika Tuzle, gdje je zamijenio **Lutfibega Sijerčića**, kao stari JMO kadar.

predstojnik tuzlanske oblasti dr Ahmedbeg Defterdarević, te lukavački posjednik Ahmedaga Kovačević.

5) **"Sjećanja II"**, UGLJEŠA DANILOVIĆ, Beograd 1987, str.222

Međutim, jačanje JMO ponovo je uslijedilo sredinom 30-ih, posebno nakon petomajskih izbora 1935., kad je najveća muslimanska partija još jednom pokazala svoju izvornu snagu i nesporan politički suverenitet među bošnjačkim masama, što je bila i praktična potvrda notornog neuspjeha vladajućeg režima da svojevrsnom nacionalnom i stranačko-političkom diktaturom odozgo upliviše u političko raspoloženje i mišljenje bošnjačko-muslimanskog elementa u zemlji. Kasnije pristupanje JMO JRZ-i (*Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici*) nije dovelo do bitnijih promjena u političkom raspoloženju među Bošnjacima Tuzle, koji su u cjelini čvrsto pristajali uz Spahu, neovisno o zamahu prohrvatske oporbe, ojačane nakon jemeovskog utapanja u JRZ. Ovu oporbu, tzv. *Muslimansku organizaciju HSS-e*, predvodili su **Hakija Hadžić, Alija Šuljak, Derviš Omerović** i još nekolicina prohrvatski orijentiranih muslimanskih političara. Na njihovu stranu, ispred Tuzle, stao je **Seadbeg Kulović**, imućni tuzlanski posjednik i predsjednik lokalnog odbora "Narodne Uzdanice". Pa ipak, njihova pojačana agitacijska aktivnost pred banovinske izbore u novembru 1936. nije im donijela značajnijeg političkog uspjeha. U Tuzli je njihov uticaj među lokalnim muslimanskim pučanstvom bio, manje-više, zanemarljiv.

Nekoliko godina kasnije, pak, desiće se značajan i pomalo čudan obrat u klimi političkog mišljenja među Bošnjacima u Bosni, pa i u samoj Tuzli. Nakon kobnog sporazuma Cvetković - Maček od 26. avgusta 1939., došlo je do spontanog narastanja snaga autonomije među Bošnjacima, čemu je inicijalnu kapislu predstavljala izjava **dr Džaferbega Kulenovića**, ministra u Cvetkovićevoj vladi i potpredsjednika JRZ, data beogradskoj štampi 6. novembra 1939., u kojoj je inicirao pitanje mogućeg formiranja "četvrte banovine", koju bi sačinjavala Bosna i Hercegovina u svom integralnom i historijskom obliku. S obzirom da su muslimanski politički predstavnici u tom vremenu participirali u sustavu vladajućeg režima i Vlade, od njih se nije mogao očekivati pozitivan stav

prema začetoj inicijativi; *Pokret za autonomiju Bosne* dobio je podršku poglavito od društvenih i vjerskih struktura, javnih i kulturnih radnika, te političkih djelatnika negdašnje JMO oporbe, izuzev beznačajne manjine okorjelih hrvatofila. Pečat ovome pokretu dale su rezolucije ondašnjih muslimanskih organizacija u nekoliko većih bosanskohercegovačkih gradova, među kojima se posebno isticala Tuzla, u kojoj je autonomistička ideja našla jako i značajno uporište.

U Tuzli je 20. novembra 1939., na inicijativu Zanatskog društva "Senaat", održan skup na kojem su učešća uzeli predstavnici svih muslimanskih udruženja i organizacija koje su djelovale u ovome gradu. U rezoluciji koja je donesena stajalo je kako je "neumjesno i historijski nepravedno postavljati opredjeljivanje Bosne i Hercegovine, jer Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska, nego je naša zajednička". Uz to, naglašeno je da BiH ima i historijske i privredne uslove za svoju autonomiju.[6] Rezoluciju su potpisali: **Osman ef. Vilović, Muradbeg Zaimović, Seadbeg Kulović, Alibeg Morankić, Omer Đuđa, Adem Bise, Osman ef. Mehmedbašić, Adem ef. Ažderović, dr Ale Mehmedbašić, Salih ef. Sivčević, Dautbeg Omazić, dr Bahrija Kadić i Mustafa Muharemagić.**

Kako vidimo, među potpisnicima nije bilo tada aktivnih JMO političara. Ondašnji gradonačelnik **hadži Hasanaga Pašić** nije potpisao rezoluciju, iz razumljivih razloga. Ovim se potvrdilo da je Tuzla smogla snage snažno podržati ideju autonomije i pored efektivne onemogućenosti da to učine tada aktualne političke strukture. Pokret za autonomiju Bosne iz 1939. predstavlja prvi ozbiljniji izraz političkih stremljenja bošnjačko-muslimanskog naroda između dva svjetska rata da se Bosni i Hercegovini povrate atributi njene državotvorne samosvojnosti i vlastitosti. Tuzla je ovim nastojanjima svakako pružila značajan obol, što je sasma prirodno uzme li se u obzir

6) "Rezolucija", separat, Štamparija Lemezović

njen ukupni doprinos i stav prema generalnim nacionalno-političkim i kulturnim interesima Bošnjaka muslimana u Kraljevini.

* *

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije Tuzla nije bila specifična samo kad su u pitanju političke prilike i nastojanja ondašnjih muslimanskih političara. Značajna su bila i tadašnja kulturna i vjerska gibanja u gradu, karakteristična po radu i djelovanju neobično mnogo muslimanskih prosvjetnih društava, kulturnih i ostalih društvenih udruženja, između kojih su se, pored "Gajreta" i "Uzdanice", izdvajali i "Muslimanski kulturni dom", "Senaat", potom "Džem'ietul-hajr", "Bosna", "Bratstvo" i dr. Kad je riječ o dešavanjima vjerske naravi u Tuzli, tad nezaobilazno valja spomenuti **"Hikjmet"**, ondašnji vjerski mjesečnik tuzlanske uleme iz familije Čokić, koji je davao značajan ton opštem duhovnom raspoloženju među Bošnjacima Tuzle tog vremena. Njegovo pisanje, zasnovano na striktnom pridržavanju tradicionalnih vjerskih postulata *ehli sunneta*, također je mnogo pridonijelo da se o Tuzli stvori predstava kao o jednoj izrazito "konzervativnoj", tj. dosljedno muslimanskoj društvenoj sredini. Sa druge strane, u Tuzli je sredinom 30-ih bio jak pokret ilmijje, posredovan kroz udruženje "Mirkat", na čijem je čelu bio **hfz. Zekerijah ef. Ibrišimović**, tuzlanski imam i vjeroučitelj. "Mirkat" je, kako je poznato, u mnogome pripremio teren za kasnije osnivanje "El-Hidaje" i njeno vanredno jačanje u godinama pred slom prve Jugoslavije.

Ovo su samo neki pokazatelji koji nam lahko ilustriraju činjenicu da muslimansku Tuzlu između dva svjetska rata obilježavaju značajni napori na očuvanju naše nacionalne,

političke i duhovne samosvojnosti.[7] Klima koja je vladala za vrijeme stare Jugoslavije, paradigmatična po čvrstoj opredijeljenosti i ustrajnosti ovdašnjih Bošnjaka na zaštiti i jačanju naših izvornih nacionalnih vrijednosti, logično se kontinuirala i nakon rušenja starog državno-političkog sustava, tj. za vrijeme II svjetskog rata i uspostave NDH. To je predmet našeg sljedećeg razmatranja.

7) O ovome pogl. "Zaboravljeno lice Tuzle", Adnan Jahić, "Takvim 1994.", Tuzla 1994, str.42-48

II. APRILSKI SLOM JUGOSLAVIJE, STVARANJE NDH I DRUŠTVENO-POLITIČKE PROMJENE U TUZLI

Danas, 27. marta 1941., izvršen je državni udar protiv Trojnog pakta. Kralj je uzeo vlast u svoje ruke sa generalskom vladom. Daj Bože da se ovo dobro svrši i da bude reda i mira u državi. Ali ja u to ne mogu da vjerujem, ovim se ide u rat i nesreću. Lude mase provociraju na svoju vlastitu štetu. Bojim se da dođe gore po zemlju a to je komuna ili revolucija.

Neka nas Allah dželle šanuhu spasi."[8]

Ovim riječima, prožetim vizionarskom slutnjom o nadolazećoj ratnoj kataklizmi i državno-političkim promjenama u zemlji, prokomentirao je u Valjevu **Husein ef. Jahić** suludi čin rušenja Vlade Cvetković - Maček i ranije potpisanog dogovora o pristupanju Jugoslavije silama osovine. Vidovito meditiranje zabrinutog kapetana I klase, seljačkog sina sa miljanovačkih njiva, koji se u osvit teških ratnih godina obreo u srcu Srbije - poslije se potpuno obistinilo. Za desetak dana uslijedio je Aprilski rat; Jugoslavija, iznutra razjedena a spoljno-politički krajnje onemoćala, vojno je kapitulirala, a već u ljetnim mjesecima iste godine po bosanskohercegovačkim brdima i uzvisinama zavihorile su se prve partizanske zastave, kao najraniji vjesnici potonje komunističke revolucije i borbe, konačnog trijumfa i režimske stabilizacije na ovim prostorima.[9]

---

8) Privatna dokumentacija M.J.

9) Generalno o raspadu stare Jugoslavije vidi više: **"Slom Kraljevine Jugoslavije 1941."**, I, II, VELIMIR TERZIĆ, Beograd 1982

Raspad Jugoslavije pratila je jedna druga, takođe iznenadna i dalekosežna povijesna pojava - stvaranje Nezavisne države Hrvatske 10. aprila 1941., koju je u odsustvu njenog idejnog tvorca dr Ante Pavelića u Zagrebu proglasio njen "vojskovođa" Slavko Kvaternik. NDH, kao njemačko-talijanski brzopotezni politički produkt, pored čisto hrvatskih etničkih teritorija obuhvatala je i mnoga područja u kojima su većinu predstavljali Bošnjaci i Srbi - Bosnu i Hercegovinu, kao i dio Srema, gdje je katolički živalj činio sasma neznatan populacijski procenat. Utoliko je inaugurirani hrvatski režim, korespondentno s uzusima ustaške ideologije i njenih strateških nacionalnih ciljeva, u Bosni i Hercegovini igrao na kartu političkog i nacionalnog jedinstva s Bošnjacima koji su, kao "Hrvati islamske vjeroispovijesti" (*"cvijeće hrvatske narodnosti"*), od strane novog hrvatskog poglavarstva bili pozvani "da se najaktivnije uključe u izgradnju, ali i upravljanje Nezavisnom državom Hrvatskom",[10] koja je izvorno njihova, budući je Hrvatska zemlja Hrvata.[11] Međutim, u praksi se vrlo brzo pokazalo da od proklamirane hrvatsko-muslimanske jednakosti i demokratije nema ništa. Dapače, profil nove države bio je ideološko-nacionalistički, krajnje centralističkog karaktera, u kojem su glavnu riječ vodili pobornici ustaškog pokreta, uglavnom čistokrvni Hrvati, dok se među Bošnjacima muslimanima mogućnost političkog djelovanja dopuštala samo ranije prohrvatski eksponiranim kadrovima, uz izuzetak nekolicine bivših JMO prvaka, s ciljem da se njihovom par-

10) U cilju podrobnijeg i objektivnijeg upoznavanja s realnom zastupljenošću i participacijom Bošnjaka muslimana u novoj hrvatskoj državi pogl. **"Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana"**, MUHAMED HADŽIJAHIĆ, Sarajevo 1991, str.31-42

11) Dakako, pod Hrvatima se podrazumijevaju i katolici i muslimani. "Na političkom planu, Muslimani se ističu kao jedan od glavnih faktora u stvaranju NDH, a BiH kao centralna teritorija te države u kojoj se razvija bratska ljubav, sloga i nacionalno jedinstvo Hrvata i Muslimana.", pogl. **"Prokletstvo Muslimana"**, NIJAZ DURAKOVIĆ, Sarajevo 1993, str.155

ticipacijom u državnim i upravnim organima vlasti uspostavi određena relacija sa najširim masama bošnjačko-muslimanske populacije. Pa ipak, njihovo prisustvo u zvaničnim hrvatskim vlastima bilo je više pasivne i nominalne naravi, što je bilo sasma u skladu s nacionalističkim principima državne ideologije.

Desetoaprilska transformacija državno-političkog poretka u BiH logično je polučila i određene promjene u njenoj društvenoj i političkoj klimi. Prinudno deplasirane JMO (JRZ) strukture, tamo gdje se nisu najdirektnije uključile u novi nacionalno-politički sustav, bile su smjenjivane pojedincima koji su se od ranije isticali u sklopu MO HSS oporbe, dok su ranije prononsirane režimsko-gajretovske grupacije bile potisnute iz svih vidova državno-pravnog legaliteta, čime se otvarala mogućnost njihovog priključenja novonastajućim, ilegalnim vojno-političkim pokretima projugoslovenske, tj. prosrpske orijentacije (partizanstvo i četništvo), u kojima su mnogi od njih završavali svoj dugogodišnji "nacionalni rad i društveno delovanje".

Promjenu državno-političkog sustava u BiH pratilo je i prispjeće njemačkih vojnih snaga u bh gradove, uz koje su ubrzo slijedile i uspostave tzv. "njemačkih vojnih redarstava", dodatnih upravnih organa koji su potpomagali neiskusne ustaške vlasti u održavanju reda i socijalne stabilnosti u bh gradovima, mahom naseljenim izvorno nehrvatskim pučanstvom, istovremeno služeći i ciljevima njima supremne njemačke komande i načelima nacističko-rasističke ratne strategije. Tuzla je, ubrzo po uspostavi NDH, postala sjedište jednog puka 718. njemačke divizije, a od regularnih domobranskih formacija ovdje je bila smještena Osma domobranska pukovnija, kao jedna od ukupno tri pukovnije koje su ulazile u sastav "bosanskog divizijskog područja", kome je pripadala i tuzlanska oblast. Na čelu pomenute pukovnije većim dijelom 1943. bio je pukovnik **Sulejman Filipović.**[12]

12) O vojnom i upravno-administrativnom ustroju NDH s osvrtom na

U Tuzli je, po proglašenju NDH i ulasku njemačkih trupa u nju, vrlo brzo došlo do promjene starih upravno-političkih struktura. Gradsku upravu zamijenilo je gradsko poglavarstvo, na čijem se čelu umjesto ranijeg **hadži Hasanage Pašića** našao sada **Seadbeg Kulović**, uzdanica Hrvata među Bošnjacima, najimućniji Tuzlak toga vremena.[13] Uloga novih

tuzlansku oblast pogl. "Rad KPJ na pripremama, pokretanju i razvoju ustanka u tuzlanskoj oblasti", Munevera Muharemagić, unutar knjige **"Prilozi za istoriju KPJ SKJ Tuzla"**, Tuzla 1986, str.150-154

13) **Seadbeg Kulović** (1897-1945), tuzlanski veleposjednik i političar, jedna od najaktivnijih i najutjecajnijih društvenih figura među Bošnjacima Tuzle međuratnog i ratnog perioda. Premda prohrvatski i germanofilski raspoložen (prisutan u dvorskim krugovima iz austrijskog perioda), u domaćoj sredini je uživao značajan ugled, kao pokrovitelj mnogih humanitarnih, kulturnih i sportskih dešavanja. Premda jedan od osnivača "Tuzlanske muslimanske organizacije" 1919., za vrijeme stare Jugoslavije držao je blago prohrvatski politički kurs, ispoljen poglavito nakon 1935., kad se angažirao unutar "Muslimanske organizacije HSS-a", što je, pak, imalo više epizodni stranačko-politički karakter. Već 1939. sudjelovao je u *Pokretu za autonomiju Bosne*, kao potpisnik tuzlanske rezolucije, ispred matične "Narodne Uzdanice", koju je u Tuzli vodio od 1936. Obzirom na činjenicu da su muslimanski političari unutar MO HSS odbili pristajanje uz pomenuti Pokret, jasno je da je Kulović gornjim svojim angažmanom načelno potvrdio svoju vezanost za generalne bošnjačko-muslimanske interese, kojima je on, naravno, pristupao iz vlastite društvene i političke perspektive. S početka rata bilježimo njegovu ulogu gradonačelnika Tuzle, gdje je ostao negdje oko godine dana, kad ga je zamijenio Ćazimaga Žunić. Kasnije je obnašao dužnost državnog tajnika, da bi ušao i u njemačke kombinacije vezane za aktualizirani koncept autonomne Bosne, kao eventualni guverner i prvi čovjek.

Ipak, njegova stvarna uloga u tom periodu ostaje krajnje tmurna i zamagljena. Oskudni podaci nas onemogućavaju da kažemo nešto više o njegovim posljednjim godinama. Zna se da su ga partizani po ulasku u Tuzlu 2. X 1943. proglasili narodnim neprijateljem, da mu je odmah konfiskovana kompletna imovina, no ima i tvrdnji koje govore da su izvjesni domaći komunistički krugovi, podržani od dobrog dijela lokalnog populusa, nakon drugog partizanskog osvajanja Tuzle tražili svojevrsnu Seadbegovu rehabilitaciju i integriranje u novonastajuće upravno-političke strukture, čemu su se navodno žestoko suprotstavili

upravnih struktura pak, slično kao i ranijih godina, samo je donekle bila zasnovana na izvorno političkom i vladajućem suverenitetu; poglavarstvo se, napose u prvom periodu NDH, uglavnom bavilo socijalno-imovinskim problemima, posebno aktualiziranim ustaško-njemačkom rasističkom politikom spram lokalnog židovskog stanovništva, u čemu je mahom imalo ulogu tek nijemog i pasivnog bilježnika. Stoga su neosnovana i krajnje neargumentirana mišljenja po kojim su gradski muslimanski prvaci u bilo kojem slučaju bili odgovorni za pojedinačna hapšenja i periodične deportacije. Upravo suprotno, isključivo njima se imalo zahvaliti što je pravoslavna zajednica u Tuzli za vrijeme NDH uživala sve građanske i vjerske slobode koje su imali i muslimani i katolici. U prvom periodu nove uprave tome je ponajviše pridonio tuzlanski veliki župan **Ragibaga Čapljić**, inače bivši JMO poslanik za srez rogatički, a u kasnijem vremenu bivši gradonačelnici **Lutfibeg Sijerčić** i **hadži Hasanaga Pašić**, potom negdašnji muftija **Muhammed Šefket ef. Kurt**, **ing. Nurija Pašić** i drugi.

Funkcija velikog župana također je bila lišena direktno upravljačkih prerogativa; konkretno, veliki župan Velike župe Usora i Soli bio je mahom tek posrednička instanca između realne stvarnosti na teritoriji povjerene mu župe i viših civilnih i vojnih struktura NDH u Sarajevu, Banjaluci i Zagrebu. Jednom u sedmici županu je bilo u nadležnosti da iscrpno, u pisanoj formi, obavijesti glavara Građanske uprave za istočnu i zapadnu Bosnu Šandora Benaka, kao i druge relevantne hrvatsko-ustaške čimbenike o svim značajnim zbivanjima i stanju na području Tuzle, okolnih mjesta i gradova, pri čemu

neki Srbi i ostali koji su ga teretili za angažman u ustaškoj Hrvatskoj. Neki smatraju da je s nastupanjem 1945. odveden, na najbrutalniji način, u Sarajevo, gdje je i pogubljen. Skrama koja očito prekriva veći dio njegovog života i pravu ulogu ne dozvoljava nam da o njemu dadnemo iole jasan i zaokružen historijski sud. (O njemu vidi: **"Parergon"**, DERVIŠ SUŠIĆ, Sarajevo 1980, str.210-214.; iz razgovora sa r. Selom Žunićem, Eminom Bajić-Jahić i dr.)

je, doduše, od kvalitete i njegove umješnosti u postavljanju prema prisutnim događanjima i hrvatskim pretpostavljenim vlastima u najvećoj mjeri zavisio i stupanj njegovog eventualno neposrednijeg uticaja na objektivno odvijanje stvari na terenu. Dakako, pretežito činovnički karakter bio je svojstven i ostalim nominalno upraviteljskim funkcijama, poput položaja predstojnika kotarske oblasti, kojeg je duže vrijeme u Tuzli obnašao **Abdulah Bešlagić**, poštovan i uvažen Tuzlak.

III. VOJNE PRILIKE NA TERITORIJI VELIKE ŽUPE USORA I SOLI DO OSNIVANJA HADŽIEFENDIĆA LEGIJE U DECEMBRU 1941.

Najraniji izvještaji hrvatskih vojnih organa s područja tuzlanskog i ostalih kotareva ukazuju da se relativno brzo nakon proglašenja NDH u Bosni i Hercegovini jedan dio njenog pravoslavnog življa "odmetnuo" od uprave nove vlasti. U sredinama s jakom srpskom tradicijom, blizu šumovitih i brdovitih predjela (Birač, Majevica, Ozren, Trebava, okolina Stupara i dr.) nenaoružane grupacije pristupile su četničkom pokretu, kojeg je u maju mjesecu 1941. na Ravnoj Gori u Srbiji utemeljio bivši pukovnik bivše jugoslovenske vojske Draža Mihailović. Prve četničke formacije na teritoriji tuzlanske župske oblasti nisu imale odlike organiziranih vojnih formacija; bio je to, prije svega, spontani izraz buntovničko-hajdučkog mentaliteta svojstvenog, napose za ortodoksnog srpskog seljaka, koji je proglašenje NDH doživio kao uvredu i svekoliki atak na njegovu čast, nacionalno ime i otadžbinu.

Osjetnija četnička gibanja nastupila su u julu mjesecu 1941., kad su četnici, generalno govoreći, bili pojačani starojugoslovenskim oficirskim kadrom, i kad su se skupine novopečenih četnika počele prebacivati preko Drine u istočnu Bosnu, gdje su potom uslijedili intenzivniji četnički ataci. U avgustu mjesecu 1941. četnici su bili već dovoljno brojčano jaki i materijalno potpomognuti za krupnije manevre u vlaseničkom i srebreničkom kotaru, koje su, nakon izvjesnog

vremena, najvećim dijelom i uspjeli podvrgnuti svojoj kontroli.[14] Vlasenički kotar najranije je potpao pod vlast četnika, a ubrzo i srebrenički. Nakon neravnopravne šestosatne borbe (oko 400 četnika naspram 50-ak domobrana i ustaša) četnici, koje je predvodio bivši žandarmerijski major Jezdimir Dangić, uspjeli su 18. avgusta 1941. ući u Srebrenicu i uspostaviti svoju upravu nad njom. Odmah po ulasku četnika u varoš uslijedile su pljačke, premetačine, ubistva i silovanja lokalnog muslimanskog življa. Vladala je stravična atmosfera. "Tom prilikom muslimansko stanovništvo je izbjeglo iz varoši i noćivalo po šumama cijelih 10 dana te nije smjelo se vratiti kućama."[15] Prema izvješću ustaškog kotarskog predstojnika iz Srebrenice, nešto oko 1000 ljudi je stradalo.[16]

Aktivnosti četnika, nakon zauzeća Srebrenice, okrenule su se ka sjeveru, prema Zvorniku, gdje su uspjeli proširiti prvoostvareni vlaseničko-srebrenički rejon, u kojem je već bila osnovana i prva četnička vlada (tzv. vlada istočne Bosne s Aćimom Babićem iz okoline Vlasenice na čelu). Oružnički potpukovnik Mašek u svom izvještaju od 14. septembra 1941., upućenom Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije, navodi da su četnici u tom periodu držali vlasenički i srebrenički kotar, potom dio zvorničkog i tuzlanskog, dok su bijeljinski i kladanjski tek postajali meta njihova napada.[17] Tokom 1941., u hrvatsko-ustaškoj vojnoj terminologiji jako je prisutan bio

14) O ustaničkim gibanjima na području istočne Bosne pogl. **"Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941."**, DR ZDRAVKO ANTONIĆ, Tuzla 1983, str.125-185

15) IZJAVA DOZIĆ MUHAREMA U SREBRENICI, JANUARA 1942.", pogl **"Genocid nad Muslimanima"** VLADIMIR DEDIJER ANTUN MILETIĆ, Sarajevo 1990, str.87

16) O četničkim zvjerstvima on prenosi "Prilikom pljačke su zvjerski postupali sa ljudima i ženama, tukli žilom, kundacima, boli nožem po raznim dijelovima tijela, svlačili gole ljude i žene, kao od majke rođene i tako ih prisiljavali da im daju novac ...", **"Genocid .."**,.. str.123

17) RIA Tuzla, br. 3076/60

termin "odmetnici", koji je, prvih mjeseci ustanka, generalno pokrivao i četničke i partizanske formacije, tako da se, slijedeći mnogobrojna domobranska i ustaška izvješća, uopšte ne može steći relevantan uvid o kome se zapravo u pojedinim dešavanjima radilo. Gornjem terminu usko je kongruirala i sintagma "četničko-komunističke bande", koja se često isticala u novinama i među pučanstvom, a kojom se željela iskazati interesna istovjetnost i srodnost četničkog i partizanskog pokreta. Dakako, u prvoj fazi rata teško se lučila linija razdvajanja između partizana i četnika: u ljeto 1941. ustanak podignut protiv Nijemaca i NDH, po mnogim svojim obilježjima, imao je karakter poluorganizirane srpske pobune, s nešto drugačijim ideološkim simbolima od četničkih, no s bitnim intencijama vojnog, političkog i državnog odvajanja srpskog naroda od hrvatske supremacije, što je, u globalnim crtama, bio i opšti cilj četnika. Na terenu, sve do januara 1942., partizani i četnici međusobno su se smatrali borcima za bitno jednu te istu stvar, za "nacionalno" oslobođenje zemlje, značajno vrijeme su suradivali na utvrdi zajedničkih frontova, a 1. oktobra 1941. između Vojno-četničkog odreda na čelu s Dangićem i Štaba partizanskih odreda BiH pod vodstvom Rodoljuba Čolakovića ustrojena je *Zajednička operativna komanda*, čiji se štab imao sastojati od po tri predstavnika četničkih i tri partizanskih formacija. Bio je to poznati susret u Drinjači.[18]

* * * *

U prvoj fazi svoga djelovanja partizani su držali pod svojom kontrolom mahom mjesta koja su bila u bliskom dodiru s četničkom teritorijom, poput Šekovića, Vlasenice, Milića,

18) **"Ustanak u istočnoj ..."**,.. str.425-442, zatim **"Šesta proleterska istočnobosanska brigada"**, RUDI PETOVAR SAVO TRIKIĆ, Beograd 1982, str.73-76; takođe "PROGLAS GLAVNOG ŠTABA NOP ODREDA BOSNE I HERCEGOVINE I KOMANDE VOJNO-ČETNIČKIH ODREDA 1. OKTOBRA 1941.", **"Genocid.."** str.68-7.

Papraće, gdje je nastajala većina njihovih borbenih formacija i odreda. Strateški interes i jednih i drugih bilo je presijecanje puta Tuzla - Zvornik, te obvladavanje zonama oko Lopara sa jedne, a Stupara sa druge strane, odakle su, smatrao je zapovjednik 4. oružničke pukovnije Pavelić, mogli krenuti na opsadu i konačno zauzimanje Tuzle.[19] Sa druge strane, osjetnija koncentracija četničkih snaga postojala je takođe i u zoni planine Ozren, odakle su četnici usmjeravali svoje napade ka područjima oko Lukavca i Gračanice. U oktobru mjesecu 1941. takođe su vršili snažne nasrtaje na Zabrđe, Tutnjevac, potom Dobošnicu i druga mjesta - u neka sela su uspijevali provaliti, u neka ne. Tamo gdje su ulazili, lokalni živalj, ako je bio muslimanski, morao je bježati. Pa premda su četnici, kao vojna snaga, bili slabo mobilna i loše disciplinirana vojska, tokom1941. polazilo im je za rukom uz manje napore da prodiru u seoska i prigradska područja, mahom iz razloga loše organizirane, a u nekim krajevima i sasma odsutne domobranske odbrane. Gradove i mjesta najčešće je branio nedovoljan broj domobrana i ustaša - Nijemaca je bilo krajnje malo (zadržavali su se mahom samo po potrebi), a narod je u njih najviše imao povjerenja, jer su, kad je o odbrani od četnika riječ, odavali utisak bolje opremljenih i obučenih, sposobnijih i discipliniranijih boraca od ustaša i domobrana.

Slaba utvrda mjesta posebno se pokazala prilikom "odmetničkog" napada na Koraj, koji se desio u jutro 27. novembra 1941. U izvještaju kojeg je ustaški nadzorni zapovjednik Eugen Kvaternik poslao Ministarstvu vanjskih poslova NDH u Zagrebu vidi se da je Koraj branilo svega nekih 150 milicionera, i to jako slabo i neorganizirano, te da je borbena pomoć iz pravca Čelića bila onemogućena da pritekne na vrijeme. Udružene četničko-partizanske snage, daleko brojnije i nadmoćnije, blokirale su selo i ubrzo ušle u njega. Za kratko vrijeme dvije trećine Koraja bilo je u plamenu i ruševinama.[20] Muslimanski živalj, koji nije uspio na vrijeme

19) RIA Tuzla, br. 3074/60

uteći, bio je poubijan i izmasakriran.

Tragedija Koraja unijela je opštu pometnju i strah među susjedni muslimanski i hrvatski živalj; raspalila se ratnička strast - pojedinci su zahtijevali odmazdu prema lokalnim pravoslavcima. Naelektrisana atmosfera posebno je vladala u Bijeljini, gdje je, u cilju stišavanja strasti, 2. decembra 1941. bila donesena visoko moralna, premda defetistička rezolucija od strane bijeljinskih muslimanskih prvaka, u kojoj se muslimanski narod bijeljinskog kotara pozivao na razum, trezvenost i izbjegavanje svakog daljnjeg razračunavanja s izvršiocima nedavno počinjenih zločina.[21] Koliko su svi potpisnici donesene rezolucije uistinu mislili ono što su tog dana potpisali - sasvim je drugo pitanje. Činjenice govore da je jedan od njih - **Muratbeg Pašić**[22] u praksi ubrzo počeo ispoljavati sasma suprotan, radikalno antisrpski stav, zalažući se za muslimansko vojno organiziranje i samoodbranu.

U biti, s dolaskom zime postajalo je sasvim bjelodano da je sustav ustaško-domobranske odbrane u zoni tuzlanske župe krajnje slab i nedovoljan za održavanje kontrole, reda i sigurnosti na tako pozamašnoj teritoriji. Do muslimanskog življa tuzlanske regije dopirale su vijesti o stravičnim stradanjima muslimanskih civila u Foči, okolini Višegrada, Ustikoline, Čajniča, Rogatice i drugih istočno-bosanskih mjesta, pa se opravdano postavilo pitanje šta činiti da se četnička zlodjela ne ponove i na ovom, širem tuzlanskom području.

20) "Telegram Zapovjedništva oružničkog voda Bijeljine od 3. prosinca 1941.g. o uništenju sela Koraj" RIA Tuzla, br. 3217/60, str.570

21) Potpun tekst rezolucije pogl. "PROGLAS MUSLIMANA GRADA I KOTARA BIJELJINE", **"Genocid ..."**,.. str.80-83; takođe, o okolnostima pod kojima je rezolucija izdata i njenoj suštini sa ove vremenske perspektive pogl. "Nešto o bijeljinskoj rezoluciji 1941.", Abdulah Budimlija, "Hikmet", (VII), br.9-10 /81-82/, str.336-337

22) O njemu vidi nešto više: "Muratbeg Pašić - uzorit musliman i humanista", Hadžegrija Janić, "Hikmet" (VII) br.9-10 /81-82/ str.333-335

IV. DRUŠTVENE PRILIKE U TUZLI TOKOM 1941/42. I FORMIRANJE HADŽIEFENDIĆA LEGIJE

Nagla promjena državno-političkog poretka u Bosni i Hercegovini Bošnjake je zatekla politički i nacionalno obezglavljenim. Nakon Spahine pogibije narod je ostao bez svojih relevantnih političkih predstavnika, bez svog vodstva i autoriteta, u koje sad nije ubrajao muslimansko članstvo u NDH vlastima i ostalim ustaško-hrvatskim strukturama (**dr Džafer i Osman Kulenović, Ademaga Mešić, Mehmed Alajbegović, Hilmija Bešlagić, Alija Šuljak, Hakija Hadžić** etc.). Otuda se javila potreba grupisanja bošnjačko-muslimanskog naroda oko organizacija i ličnosti čija se pojava neposrednije osjećala među širim populacijskim slojevima. S obzirom na kritično teško stanje kakvo je vladalo, glad, neimaštinu a i prijeteće nasrtaje svuda prisutnih četničkih bandi, narod se logično okretao onome ko je iskazivao istinsku brigu za njegovo stanje, a takvim se već u prvim mjesecima rata pokazala organizacija ilmijje "EL-HIDAJE", s njenim čelnim čovjekom, profesorom **hadži Mehmed ef. Handžićem**, vanredno nadarenim alimom, koji je pored svoje izuzetne učenosti imao i izrazite sklonosti za pitanja društvene i nacionalne težine. Poglavito zahvaljujući autoritetu ovoga čovjeka, kao i agilnim i odgovornim ljudima okupljenim oko njenog Glavnog odbora, "El-Hidaje" se uspjela nametnuti kao vodeća duhovna, pa i društveno-nacionalna snaga Bošnjaka, jedina dosljedno i funkcionalno ustrojena muslimanska organizacija koja se založila za kakvu-takvu ispomoć - duhovnu, ali i materijalno-fizičku podršku višestruko ugroženom bošnjačkom populusu,

koja je vodila brigu o njegovim interesima, jednako vjerskim i etičkim kao i nacionalnim i društvenim.[23] S nacionalnih pozicija gledano, na ilmijji okupljenoj oko "El-Hidaje" bio je biljeg "nacionalno neopredijeljenog elementa"; neovisno od iskazane lojalnosti, te povremenih pohvalnih osvrta na nove vlasti, u biti se njeni predvodnici nisu pouzdavali u verbalno ispoljavanu hrvatsku dobrodušnost prema Bošnjacima, a neki od njih, poput **hafiz Muhamed ef. Pandže**, držali su izrazito antiustaški a proautonomistički kurs.

Kao produkt "El-Hidajinog" podozrenja i rezigniranosti spram hrvatske unutarnje politike 14. avgusta 1941. pojavila se prva muslimanska rezolucija koja je, premda u mimikrijalnoj formi, javno osudila zločinački kurs ustaških vlasti prema nehrvatima u državi, nakon koje su uslijedile i mnoge druge, gotovo u svim većim bosanskohercegovačkim gradovima. U Tuzli je takođe, po uzoru na druge, došlo do potpisivanja rezolucije, ispred koje je stao jedan dio ondašnje muslimanske čaršije koji nije imao aktivnijeg učešća u društveno-političkim tokovima nove države. Bilo je to 11. decembra 1941., kad dolazi do realizacije bošnjačkog koncepta samoodbrane na području šire tuzlanske regije, kroz stvaranje **muslimanske legije bojnika Muhamedage Hadžiefendića**, trgovca i uglednika iz Tuzle. Za tekst tuzlanske rezolucije navodi se kako je u početku bio napisan u dosta oštrom tonu, no da je kasnije prevladala svijest o potrebi njenog revidiranja, kao i to da su je potpisala ukupno 22 tuzlanska građanina.[24]

23) Zanimljivo je da o tako značajnoj bošnjačkoj instituciji kakva je "El Hidaje" još ni do danas nije napisana nikakva ozbiljnija studija; izvjesne činjenice i stavove o njenom radu pogl. u **"Spomenica o dvadesetogodišnjem postojanju Udruženja ilmije u S.R. Bosni i Hercegovini"**, Sarajevo 1971; takođe ""El-Hidaje" - časno ime muslimanske historije", Adnan Jahić, "Zmaj od Bosne", (II), br.60, str.13

24) Pogl. "Muslimanske rezolucije iz 1941. godine", Muhamed Hadžijahić, "Glasnik VIS-a", (XXXVII), I-II/1974, br 1-2, str.15

U prvim mjesecima nakon proglašenja NDH u Tuzli je došlo do izvjesne diferencijacije među njenom muslimanskom čaršijom. Jedan dio ranije aktivnih pojedinaca, više iz ličnih a manje iz nacionalno-političkih razloga, relativno se povukao iz društvenog života (**hfz. Osman ef. Vilović, Lutfibeg Sijerčić, h. Hasanaga Pašić, h. Ibrahim ef. Čokić** etc.), dok se značajniji dio ipak uključio u novonastale društvene tokove, participirajući u upravno političkim i vojnim strukturama novih vlasti. Takvim su pripadali gradonačelnik **Seadbeg Kulović**, zatim **dr Bahrija Kadić**, koji je s početka nove uprave dobio namještenje na položaj velikog župana Velike Župe Pliva i Rama, potom kotarski predstojnik **Abdulah Bešlagić**, šef lokalne policije **Šefkija Muftić**, budući gradonačelnik **Ćazimaga Žunić**, te **Muhamedaga Hadžiefendić**, koji će početkom decembra mjeseca 1941. pristupiti formiranju muslimanskih vojnih formacija u Tuzli i okolnim mjestima. Od uleme potonjem krugu je pripadao **Husein ef. Jahić**, taborimam u bivšoj kraljevskoj vojsci, koji se dva dana nakon proglašenja nove države vratio u Tuzlu i priključio aktivnoj muslimanskoj političkoj struji u gradu.[25]

25) Da bismo shvatili politička gledišta i stavove ovih ljudi nužno je promatrati ih iz ugla ondašnjih prilika i vremena, kad se bošnjačka nacionalno-politička perspektiva poglavito sagledavala unutar zaoštrenog kontrasta između srpstva i hrvatstva, van kojeg je bilo izuzetno teško apstrahirati pitanje nacionalne opstojnosti muslimanskog elementa. Većina bošnjačkih političara i javnih radnika doživljavala je staru jugoslovensku državu kao teško breme izravne srpske dominacije i presije, koja je gušila svaki razvoj i samosvojnost muslimanskog entiteta u državi; pojava NDH - mnogi su mislili - trebalo bi da bude svojevrstan vid izbavljenja i oslobađanja iz krutih okova staroga sistema. Hrvatski narod smatran je uzorom uljuđenog svijeta, koji zna šta su kultura i tolerancija i koji bi se, kao takav, morao i politički odnositi prema drugim narodima s respektom i poštovanjem, uz uvažavanje njihovih povijesnih, etničkih, kulturnih i vjerskih posebnosti i interesa. Otuda se dobar dio muslimanske čaršije po bosanskohercegovačkim gradovima ipak uključio u aktualne društveno-političke tokove, tragajući za perspektivama opstanka i trajanja sopstvenog naroda u državi koja je u prvo vrijeme

Tadašnji prvaci čaršije, većina njih, raspravljali su o stanju i položaju muslimanskog naroda u prostorijama "Senaata", gdje su vijećali i donosili sve bitnije odluke koje su se ticale tuzlanske muslimanske populacije. Tako je polovinom oktobra mjeseca 1941. donesena odluka o upućivanju Poglavniku u Zagreb jedne društveno-političke delegacije ispred Tuzle koja bi, pored uobičajenog iskazivanja lojalnosti novoj državi, hrvatske vlasti u izvjesnoj mjeri upoznala sa stanjem i potrebama ovoga kraja. Malo je poznato o čemu je u Zagrebu odista bilo riječi,[26] no nije bezrazložno pretpostaviti da je

deklamativno mnogo obećavala. Dakako, mnoge od njih u takvom jednom stavu i nastojanju nije nosila izvorno prohrvatska nacionalno-politička orijentacija, već najčešće stvarnost jedne ogoljene povijesne pragme, koja je bezuslovno nalagala trud i napor na iznalaženju najoptimalnijeg puta za očuvanje muslimanskog bića i duha. **Komunistički historiografi često su previđali činjenicu da se Bošnjaci u II svjetskom ratu nisu mogli preorijentirati ka partizanskom pokretu iz prostog razloga što je njegova stožerna poluga, KPJ, agresivno poricala vjeru i suzbijala svako ispoljavanje religioznih osjećanja u svojim redovima - islam je bio i ostao temelj identiteta i osnovni faktor etničke razlikovnosti i posebnosti bošnjačko-muslimanskog naroda u odnosu na druge južnoslovenske narode, pa je mnogim Bošnjacima bilo krajnje nepojmljivo pristajanje uz pokret čija se ideologija zasnivala na izravnoj negaciji vjere, iz koje je crpljena sva naša duhovna, kulturna, pa i društvena motivacija.** Znatnije preorijentiranje Bošnjaka prema partizanima moglo je nastupiti tek kasnije, u pozno ratno vrijeme, kad je postajalo bjelodanim da će, obzirom na ukupnu ratnu konstelaciju u Evropi, Titovi komunisti ipak izvojevati prevagu i pobjedu na domaćim frontovima. Imajući sve ovo u vidu, nužna je korekcija u našem historiografskom pristupu ljudima i ličnostima koji su se borili za opstanak i prosperitet bošnjačkog naroda, ipak ne pristajući uz tada aktualne komunističke koncepcije i stavove o pitanjima ideološko-političkog i nacionalnog karaktera.

26) O ovoj posjeti hrvatski tisak donio je samo par šturih informacija; konkretno "Hrvatski narod" donio je tek toliko da je "Poglavnik primio izaslanstvo Hrvata muslimana iz pograničnih Hrvatskih kotareva: Tuzla, Kladanj i Zvornik", uz napomenu da je izaslanstvo "predveo imam Husejin Jahić koji je Poglavnika pozdravio ističući radost i zadovoljstvo naroda radi uskrsnuća NDH ..." U kasnijem tekstu stoji da se, nakon uobičajene protokolarne ceremonije, Poglavnik zadržao

delegacija Poglavniku, koju je 29. X 1941. predvodio **Husein ef. Jahić**, izložila i neke konkretne prijedloge i zahtjeve za materijalno-sigurnosnim obezbjeđenjem Tuzle i okolnih mjesta, koji su u to vrijeme imali svoju dodatnu opravdanost ako se imaju u vidu prethodeći pad Srebrenice i prijeteća nadiranja četnika na teritoriji usoro-solske župe.[27] Poslije, nakon neke dvije godine, novi tuzlanski župan **dr Bahrija Kadić**, u vrijeme pred prvi pad Tuzle i neposredno nakon ponovnog ulaska Nijemaca u grad, u svojim je sedmičnim izvještajima nadležnim instancama stalno isticao i iznova obrazlagao strateški značaj odbrane Tuzle i njene okoline za daljnju borbu i interese "hrvatskog pučanstva" u njoj. Činjenice govore da je s kraja novembra 1941. stradao Koraj, a ubrzo zatim četnici popališe i Tupkoviće. Muslimanskim selima sa svih strana je prijetila opasnost od stalnih četničkih provala. Sve je to vanredno aktualiziralo pitanje bošnjačke samoodbrane, jer je postajalo izvjesnim da četničko-ustanička plima, u svom razornom pohodu, očito neće moći mimoići ni Tuzlu ni okolna mjesta.

Među prvima koji su to jasno uvidjeli bio je **Ragibaga Čapljić**, energični tuzlanski župan, koji se snažno založio da se muslimanskom življu tuzlanskog kraja omogući oružana samoodbrana. On je u drugoj polovini septembra 1941. okupio oveći zbor ljudi u Puračiću, gdje je okupljenom narodu govorio o stanju i prilikama u Bosni i široj tuzlanskoj regiji. Tom prigodom zagovarao je formiranje lokalne muslimanske legije.[28]

u razgovoru "sa svakim pojedinačno, raspitujući se za njihov život", pogl. "Hrvatski narod", br.257, 29. X 1941, str.1

27) Ovo iz razloga što se pomenuti tabor-imam u svom kasnijem obraćanju Poglavniku (nakon Hadžiefendićeve smjene 1943.) upravo pozivao na njihov raniji, tj. oktobarski susret 1941., kao uporište za opravdanost njegovog traženja da se pomenutom bojniku ponovo ukaže povjerenje i vrati na čelo legije; "Pismo Poglavniku", Privatna dokumentacija M.J.

28) Pogl. **"Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji"**, ESAD TIHIĆ OMER HAMZIĆ, Gračanica 1988, str.185

Isto ovo mjesto, Puračić kraj Lukavca, početkom novembra 1941. dođe na udar četničkih i ustaničkih snaga, nakon što je 12. XI stradao okolni Devetak. Milicija i dijelovi sata 3. bojne Osme pješačke pukovnije, potpuno razbijeni, nakon pada Devetaka stadoše napuštati položaje i oko Puračića. U mjestu zavlada osjetan strah, budući da lokalna postaja očito nije bila kadra da ga osigura od eventualnog pada u ustaničke ruke. Kad se odbrana već počela rasipati i kad je izgledalo da se Puračić neće moći braniti, zapovjednik 3. bojne s pištoljem u ruci vrati odbjegle bojovnike na položaje a potom pozva pojačanje iz Tuzle.[29] U isto vrijeme stade organizirati lokalnu narodnu odbranu od prisutnog ljudstva kao potporu regularnoj miliciji. Zabrinuti za živu glavu, čeljad i vlastiti imetak, ljudi se prihvatiše šta se imalo od naoružanja i snažno se suprotstaviše napadačima. U dva sata poslije podne 13. XI stiže i tražena ispomoć iz Tuzle, pa se četničko-ustaničke snage uskoro stadoše povlačiti. Čovjek koji je organizirao otpor bio je **Muhamedaga Hadžiefendić**, bojnik koji se za samo par godina svog vojničkog i narodnog djelovanja afirmirao kao jedna od najsvjetlijih i najznačajnijih figura novije bošnjačko-muslimanske historije.[30]

29) "Bojnik Hadžiefendić, izvješće o ustrojstvu i radu *Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka* ZAPOVJEDNIKU 3. DIVIZIJE - TUZLA, RIA Tuzla, br. 5686/64; zanimljivo je da je tek sutradan oružnički potpukovnik Mašek u svom izvještaju nadležnim instancama tražio da se u ovu borbenu oblast pošalje "jedna kompletna Ustaška satnija iz Tuzle", kako bi se osigurala odbrana ovoga mjesta... pogl. "Izvještaj krilnog oružničkog zapovjedništva u Tuzli 13. novembra 1941. god. o borbama u tuzlanskoj oblasti" (br.155), **"Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda"**, VII, /IV,2/, Beograd 1951, str.419

30) **Muhamedaga Hadžiefendić** (1898-1943), uvaženi tuzlanski trgovac i uglednik, poticao je iz stare i imućne tuzlanske familije. Očevom željom pohađa i svršava Trgovačku akademiju u Sarajevu no, pošto ima vojničke sklonosti, angažira se u bosanskoj regimenti tokom I svjetskog rata, iz koga izlazi s činom poručnika. Tokom stare Jugoslavije nastavlja svoje vojničko usavršavanje i obuku, pohađa vanredno ispite na Akademiji, da bi 1938. dobio čin majora (*bojnika* u

Nakon uspjele odbrane Puračića, krajem novembra mjeseca 1941. Hadžiefendić najozbiljnije počinje raditi na formiranju jedne domobranske jedinice koja bi stala u zaštitu sela i gradova sa većinskomuslimanskim stanovništvom, obzirom da je bilo jasno kako su upravo ova naselja bila na udaru četničkih napada i nasrtaja. Skoro sva stradanja i pokolji u Bosni nastupiše u mjestima gdje su muslimani predstavljali većinu - tek neznatan procenat katolika je živio u njima. Konačno, na njegov osobni zahtjev, Hadžiefendić biva primljen kod Kvaternika u Zagrebu 7. XII 1941., gdje mu izlaže detaljan plan o potrebi i ustroju jedne domobranske formacije, zasnovane na dobrovoljnoj osnovi, koja bi borbeno-vojnički mobilizirala i motivirala lokalni muslimanski puk koji se do tad nerado javljao na službu u domobranske postrojbe.[31] Tri dana kasnije,

hrvatskoj vojnoj terminologiji). U vrijeme raspada jugoslovenske države u toku Aprilskog rata odbija se uključiti u redove kraljevske vojske, u Vodicama kod Sinja, gdje se stjecajem okolnosti obreo, organizira lokalnu samoodbranu i štiti domicilni populus od dezorganiziranih ostataka raspadajuće vojske umiruće države. Po povratku u rodno mjesto neko vrijeme miruje, a onda se potkraj 1941. angažira na formiranju i ustroju *Dobrovoljačke domobranske pukovnije*, koju stavlja u funkciju odbrane ugroženog muslimanskog stanovništva od razularenih četničkih bandi. Izvrstan organizator i strateg, uspijeva konsolidirati stabilan sustav odbrane na široj regiji sjeveroistočne Bosne. (Iz mnogobrojnih "Osvitovih" izvještaja; pogl. "Bojnik i njegova borba", Adnan Jahić, "Zmaj od Bosne" (I), br.5-6, str.10-11 i 10; mnoge činjenice vezane za život i djelovanje Muhamedage Hadžiefendića potiču iz usmenih izvora, od njegovog sina Ahmeda i njegovih suvremenika.)

31) "Bojnik Hadžiefendić, izvješće ..."; dakako, ovo se nipošto ne smije tumačiti kao izraz neke Hadžiefendićeve prohrvatske opredijeljenosti, u smislu težnje da se vlastiti narod vojnički upregne u ostvarenje ustaških interesa. Nema apsolutno nikakvog osnova pridodavati Hadžiefendićevim intencijama konotacije kvislinške djelatnosti (**"Sjećanja"**, III, UGLJEŠA DANILOVIĆ, Beograd 1987, str.214); formiranje muslimanske legije jedino je moguće shvatiti kao pokušaj muslimanskog samoorganiziranja u cilju vlastite odbrane od četničko-ustaničke stihije, pošto u vremenu njena nastanka na područjima gdje su živjeli muslimani nije bilo vojne snage koja bi bila

10. XII 1941. nadležno ministarstvo izdalo je odobrenje za "postrojenje" tražene domobranske formacije (br.7511), a Hadžiefendić se nakon izvjesnog vremena vratio u Tuzlu, da bi 20. XII pozvao "načelnike, muhtare i knezove sa sva četiri sektora"[32] na konsultacije i dogovor, kako bi se moglo početi sa prijavljivanjem i regrutacijom u pojedine bojne i satove. Iznosi se kako su se već prvi dan javila 922 dobrovoljca, od kojih je bilo formirano 8 satova od po 100 ljudi, koji su odmah bili upućeni na svoje položaje. Sutradan, 22. XII 1941. u Tuzli je, u prisustvu predstavnika njemačke i hrvatske komande, te ljudi iz društvenog i vjerskog života Tuzle, formiran *Dobrovoljački odjel narodnog ustanka bojnika Hadžiefendića*,[33] koji je označio značajnu stabilizaciju vojnih prilika na teritoriji tuzlanske oblasti, u kojoj su Bošnjaci sad postali krajnje respektabilan borbeni faktor, s kojim je i te kako valjalo računati.

Nakon zvaničnog formiranja legije, 23. XII prijavilo se u stožer još 500 dobrovoljaca, od kojih su sačinjena još 4 sata, a nakon toga došlo je do formiranja nova 3 sata odjela, između 763 čovjeka koja su se stavila na raspolaganje bojniku Hadžiefendiću i njegovoj komandi.[34] Prijavljenih časnika bilo je ukupno 22. Po mnogo čemu, borci bojnika Hadžiefendića ličili su na ostalu domobransku vojsku, no od nje ih je značajno razlikovala njihova odjeća, koja je imala karakter i obilježje tradicionalne muslimanske nošnje. Na to ukazuju i momenti iz Hadžiefendićevog izvješća, kad veli kako je "ljudstvo naoružano puškama, bombama, kacigom, bez ostale

dovoljno snažna da im osigura fizičku i materijalnu zaštitu. Otuda je stvaranje legije bilo prirodan izraz bošnjačko-muslimanske svijesti o nužnosti sopstvene samoodbrane, u vremenu kad svjesnijem dijelu našeg populusa nije bilo do političkih igara i idealističkih špekulacija. Sve političke konotacije došle su kasnije, kad je legija već bila formirana i usmjerena ka realizaciji onih osnovnih ciljeva zbog kojih je i osnovana.

32) "Bojnik Hadžiefendić, izvješće ..."

33) "Bojnik Hadžiefendić, izvješće ..."

34) "Bojnik Hadžiefendić, izvješće ..."

domobranske odjeće i obuće ...",[35] te poslije kad pojašnjava da je "prispjelo 1500 komada "Hubertus" kaputa i 1200 pari opanaka", koji su odmah bili raspoređeni na sve satnije odjela.[36]

* * * *

Ipak, ostaće donekle enigmatično kako i zašto su ustaške vlasti u Zagrebu, Ministarstvo hrvatskog domobranstva i njegov prvi čovjek Slavko Kvaternik odobrili stvaranje jedne vojne formacije koja je po svemu tokom svoga djelovanja i postojanja nosila epitet - muslimanske. DOMDO pukovnija, popularno zvana "Muslimanska legija", već po svojim formalno-spoljnim obilježjima imala je eminentno muslimanski karakter: kao prvo - na njenom čelu stajao je musliman a ne katolik, a kao drugo - nacionalna ("vjerska") struktura regrutovanog kadra bila je gotovo stoprocentno muslimanska. No vratićemo se ovom pitanju kasnije, kad se budemo doticali Pandžinih inicijativa i prijedloga oko multiplikacije DOMDO odbrambenog koncepta u Bosni. Ovdje nam ponovo valja spomenuti da je dakle, uz saglasnost viših instanci, 22. XII 1941. u Tuzli bio osnovan *"Dobrovoljački odjel narodnog ustanka bojnika Hadžiefendića"*, kao najranija vojno-formacijska struktura i forma "Muslimanske legije", koja je tokom svoje unutarnje transformacije naposlijetku izrasla u homogenu i snažnu pukovniju. Odjel je, kako mu samo ime govori, nastao samostalnom inicijativom Bošnjaka tuzlanskog kraja, u čemu je Hadžiefendić svakako imao presudnu ulogu, a pod pokroviteljstvom hrvatskih, napose njemačkih vojnih vlasti, koje su mu predstavljale glavni oslonac u logistici i naoružanju. Pa ipak, Hadžiefendićeva dobrovoljačka legija na bosanskoj ratnoj sceni istovremeno se javila i kao produkt i najranija organizirana manifestacija strateškog zaokreta Bošnjaka

35) "Bojnik Hadžiefendić, izvješće ..."

36) isto.

muslimana u njihovom odnosu prema NDH; u pozadini njenog osnivanja prvenstveno je ležala potreba muslimanskog populusa tuzlanskog područja za vlastitom odbranom i zaštitom, što je, dakako, implicíralo i njegov konačni i nepovratni uviđaj kako hrvatska država odista nije bila u stanju da brani ovaj dio svoje teritorije, te da bi Bošnjaci, čekajući da ih zaštite tromi domobranski oružnici i neuračunljivi ustaški legionari, prije ili poslije, u vihoru nepredvidivih ratnih procesa mogli i potpuno nestati sa ovih prostora.

Zbog svega toga se kao gola egzistencijalna potreba nametnulo što čvršće obezbjeđenje Tuzle, okolnih sela i oblasnih mjesta, prostornog obima s kojim se pokušavao imitirati župsko-administrativni okvir, što je u dobroj mjeri kasnije bilo i ostvareno. Huda nevolja od mirnog seoskog življa načinila je hrabre i stabilne borce[37] - legija, kojoj su najčešće pridavali atribute narodne vojske, bar po svom sastavu bila je izrazito seoskog karaktera.[38] Imućniji građanski sloj u dobroj mjeri nije imao borbenog duha niti se ikada ozbiljnije solidarisao s legionarima.

37) Pogl. "U stožeru Hadžiefendićeve legije" (odgovor Omera Gluhića "Osvitovom" novinaru), "Osvit", br.44, 31. XII 1942, str.6

38) Derviš Sušić, međutim, u svom radnom rukopisu o revolucionarnim tokovima u Tuzli kroz povijest, manirom memoariste kakav je inače svojstven komunističkim piscima, upravo u toj seosko-narodnoj komponenti Hadžiefendićeve legije gledao je izvor njene tobožnje dezorganiziranosti i vojničke slabosti. Citat koji slijedi proteklih decenija potpisao bi svaki drugi komunistički historičar: "Jednog dana postrojio je (misli se na M. Hadžiefendića, op.a.) svoje satnije pred nekadašnjim "Gajretovim" internatom. Hadžiefendić je sjedio na bijelom nemirnom konju, sav utegnut u kaiše, sa sabljom niz sedlo. Domobranski oficir pridodat mu radi "stručne izobrazbe" njegove milicije, predade raport. Zapovjednik reče nešto vojsci, našto se ču najobičnije seljačko mrmljanje, kao da putnik namjernik naziva selam seljacima okupljenim oko džamije, a oni mu preko volje odgovaraju ..." "... Pod sitnim kapima kišice koja je neprimijetno sišla s Ilinčice, pođe sporo šljapkajući dug i neuredan stroj njegove vojske ...", Tuzla 1965, str.209

Dakako, izuzetak je predstavljalo samo vodstvo legije, kojeg su sačinjavali tada aktivni tuzlanski muslimanski prvaci, od kojih su najznačajniju ulogu imali sam **Muhamedaga Hadžiefendić**, potom njegov "pobočnik" - ađutant **Omer Gluhić**, zatim **Abduselam Basara**, jedan od čelnih ljudi u stožeru, **Ešref Prcić**, kao zapovjednik odjela bezbjednosti, te naposlijetku i njihov duhovni oslonac, iskusni tabor-imam **Husein ef. Jahić**, kome je zapovjedništvo mjesta naložilo da obavlja sve vjerske poslove i obrede pri lokalnim vojnim strukturama.[39] Muhamedagi i Husein efendiji nije nedostajalo

39) **Husein ef. Jahić** (1890-1943), rodom iz Miljanovaca kraj Kalesije, zanimljiva ličnost tuzlanske novije povijesti. U rodnom mjestu 1908. svršava pred Adem ef. Fakićem mekteb, a onda pohađa bihaćku medresu, gdje za 3 godine uspijeva savladati gradivo predviđeno za 6 godina redovnog školovanja. 1912. odlazi u Sarajevu, gdje nastavlja školovanje na Atmejdan-medresi, te pohađa *Darul-muallimin* I i II godinu. U školovanju ga prekida I svjetski rat, pa se vraća u svoj rodni zavičaj. Dekretom reis ul-uleme Čauševića početkom 1915. biva imenovan za muallima mektebi-ibtidaije u Saračima da bi se ubrzo, 1916. preselio u Tuzlu, na mjesto vjeroučitelja na I narodnoj osnovnoj školi u Tuzli. Istovremeno obavlja i dužnost imama Sagrdžijan džamije u Potor-mahali, a onda, 1. VII 1918. biva postavljen za poslovođu Vakufskog povjerenstva u Tuzli. Naredbom bosanske zemaljske vlade od 25. IV 1919. Husein ef. Jahića imenuju "vjeroučiteljem muslimanske vjere" na I narodnoj osnovnoj školi u Tuzli, da bi već 20. X 1920. ukazom kralja Petra I postao vojnim imamom Šumadijske divizije u Kragujevcu. Od tog vremena poglavito boravi u Srbiji, gdje učestalo mijenja mjesto službe u ustrajnoj odlučnosti da pomogne zapušteni muslimanski populus. "Iz njegovih vlastitih zabilješki, koje je strasno vodio, vidi se da je svuda, a po Srbiji nadasve, zaticao posvemašnju zapuštenost muslimana, čija djeca najčešće nisu znala "ni jednog harfa" o svojoj vjeri. Stoga je svuda gdje je službovao a gdje je za to bilo uslova, osnivao mektebe, muslimanske čitaonice, "Gajretove" pododbore, podučavao muslimansku djecu a njihovim roditeljima povazda držao korisna predavanja i vazove. Njegov produktivni, praktički i kritički duh posebno je dolazio do izražaja u njegovim napisima, koje je kontinuirano plasirao u našoj međuratnoj periodici "Gajreta", "Hikjmeta", "Glasniku IVZ", "Literarnoj štampi", "Islamskom glasu", kao i listovima izrazito srpske orijentacije kao što su "Srpska riječ", "Srbađija", vazda braneći ugroženi položaj tamošnjih muslimana. Zbog nepomirljivih stavova i uzimanja u zaštitu

gorljivog patriotskog idealizma, snažnog osjećaja privrženosti vlastitom tlu i narodnim korijenima, koji ih je povazda vezivao za seljake legionare i njihovu žilavu, ali časnu borbu. Utjecaj ove dvojice ljudi na borbeni moral legionara bio je presudan; Muhamedaga je uživao opšte povjerenje i popularnost zbog svoje dokazane vojničke i zapovjedničke vještine a Husein efendija zbog svog iskustva, snažnog jezika i umješne riječi. Dakako, uz njih su bili i ostali podčasnici, koji su zajedno sa svojom komandom činili stabilnu branu četničkim i partizanskim formacijama, gdje god su bile razmještene legionarske postrojbe.

Po svom borbenom konceptu, Hadžiefendićeva legija na terenu se najčešće vladala kao istinska milicija, koja nije imala pretenzije ulaziti u ratne okršaje tamo gdje to nije bilo prijeko potrebno. Pa ipak, posebno u prvim mjesecima legija je imala nekoliko žestokih borbi s četničkim i partizanskim formacijama do kojih je poglavito dolazilo iz težnje ka stabilizaciji stanja na područjima koja su ulazila u njen strateško-teritorijalni okvir djelovanja. Među prvim takvim akcijama ističe se njen napad na Pipere, poduzet u sadjejstvu sa jednom domobranskom satnijom, kad je ustanički odred bio prinuđen na povlačenje.[40] Potom, takva jedna bitka desila se u rejonu Sapne, početkom 1942., kad se posebno istakao junak kalesijskih legionara **Began Ferhatović** iz Kikača, snažan i oštar borac vanrednog temperamenta, koji je u toj bici do nogu potukao četnike. Ovi su, potpuno razbijeni i dezorijentirani,

često zlostavljanih vojnika muslimana od strane kaplara, a naročito zbog njegovog insistiranja i aktivnog okupljanja muslimana u organizirane džemate, često je bivao premještan, tako da je najveći dio svog službovanja proveo u lutanju od mjesta do mjesta, gdje je, ipak, uspijevao posijati plodonosno sjeme muslimanskog osvješćenja i kulturno-vjerskog podizanja" pogl. "Kratka povijest početnog islamskog obrazovanja u Tuzli", Hifzija Suljkić, "Hikmet", (VII), br.7 (79), str.245; takođe o njemu "Misija i sudbina tabor-imama", Muhamed Jahić, "Hikmet", (VII), br.11 (83), str.386-388

40) *Derviš Sušić*, n.d., str.209

bježeći se nastojali prebaciti preko Drine; velika većina četnika zauvijek bi ostala u njenim dubljanima da nije došlo do njemačke intervencije koja im je pomogla da spasu živu glavu.[41] Sam Began Ferhatović, pak, svoje herojstvo ispoljio je i prilikom čuvenog razbijanja četničkog okruženja u rejonu Papraće, u kome se našla cijela jedna domobranska bojna, kad je sa samo 70 ak slabo naoružanih legionara uspio osloboditi golemu većinu blokiranih domobrana.[42] No i pored toga, ustaški predstavnici s tuzlanskog područja su s velikim podozrenjem pratili njegov borbeni put, nerijetko ga terećeći za samovolju i kriminalne radnje, pa čak i za zločine - da ironija bude veća - "počinjene nad lokalnim srpskim pučanstvom".[43] Ovakav jedan stav zvanične ustaške uprave prema jednom od najistaknutijih Hadžiefendićevih ljudi ne treba, međutim, predstavljati nikakvo iznenađenje, kako ćemo kasnije vidjeti, iz razmatranja ustaške arhivske građe stiče se dojam da su se ustaše, makar one na lokalnom nivou, ubrzo po osnutku legije dobrano "pokajale" što je uopšte i došlo do stvaranje takve jedne, "čisto muslimanske" vojne formacije. Konkretno kad je riječ o kalesijskoj oblasti, gdje je pomenuti Began Ferhatović djelovao, to izvorno muslimanstvo je posebno bilo prisutno vojska koja je nastajala od tog, mahom seoskog življa mogla je

41) O ovoj, kao i nekim drugim bitkama koje su se vodile između legionara i četnika korisne informacije dao mi je g. Meho Sinanović iz Tuzle, i sam učesnik tih zbivanja, te mu se ovom prigodom još jednom toplo zahvaljujem.

42) Slično herojstvo ispoljio je i prigodom četničkog opkoljavanja jedne domobranske pukovnije u Rastošnici, kad je lično upao u neprijateljski rov i likvidirao četničkog komandanta nakon čega su četničke snage bile potučene i za duže vrijeme ostale razbijene i nesposobne za bilo kakva vojna djejstva na teritoriji zvorničke oblasti. Pogl. "Zaboravljeno proljeće 1944", Muhamed Jahić, "Zmaj od Bosne", (III) br.66, str.14

43) Tako npr. u izvještaju tuzlanskog odjela UNS-e MUP-u i MINDOM-u u Zagrebu od 26. travnja 1942. Began se tereti da sa njegove legionarske postrojbe čine razne zulume u Dubnici, "nakon odmetništva mještana iz tog sela" ... "Izvještaj o radu dobrovoljacke legije Narodnog ustanka", RIA Tuzla, br. 4665/59

biti samo muslimanska, i bilo joj je nemoguće pridodavati bilo kakve hrvatske, a još manje ustaške vojno-ideološke konotacije. Nije stoga ni malo čudno što je smjeli Ragibaga Čapljić, tuzlanski veliki župan, jednom prigodom septembra 1941. u Kalesiji izjavio: **"Ovo nije ni srpsko ni hrvatsko ..."** (misleći na kalesijski kraj), za što se odmah uhvatio oružnički narednik kalesijske postaje Nikola Petrović, dojavivši to zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije u svom redovnom izvještaju.[44]

Najvećim tokom 1942. legija Muhamedage Hadžiefendića nije odstupala ni sa pedlja zemlje nad kojom je imala kontrolu. Kad su "odmetnici" 12. I 1942. napali na Turiju, legionarske postrojbe na tom području žestoko su uzvratile i, nakon kraće borbe, potpuno odbile neprijateljski napad. Par ustanika je zarobljeno, 22 su bila likvidirana, dok su legionari zaplijenili ukupno 14 pušaka, 2 strojnice i nekoliko bombi. Na strani legionara jedan je poginuo a 2 su bila ranjena.[45] Četiri dana kasnije, 16. I iste godine legionari poduzeše veliku kontraofanzivu prema Željevu, "u kome se nalazila velika grupa odmetnika"; nakon početnih neuspjeha napad je obnovljen 30. I 1942. kad je neprijateljska strana bila potpuno

44) RIA Tuzla, br. 4886/66; i inače je Ragibaga Čapljić, zbog svog energičnog stava i nastupa, kojim je stvarao dojam dosljednog i principijelnog političara, ali i zbog svog velikog društvenog uticaja, koji mu je omogućavao da štiti Srbe rogatičkog i tuzlanskog kraja, bio veoma omražen u očima pojedinih ustaških predstavnika, vojske i civilnih struktura. Kad su ga ustaše postavile za velikog župana V.Ž. Usora i Soli on je, zbog svog istrajavanja na principima međunacionalne tolerancije u oblastima koje su bile u njegovom nadležništvu, ubrzo došao na zub kritike ustaša iz lokalnog i oblasnog stožera. Ustaški stožernik Muhamed Hadžibaščaušević, u svom raportu Ustaškom stožeru V.Ž. Usora i Soli od 19. V 1941., nazvao je Ragibagu "duševno neuravnoteženim", čovjekom s kojim se nikako ne može ostvariti kooperativan odnos između civilnih i ustaških vlasti u tuzlanskoj oblasti, te "konstruktivan rad na organizaciji Ustaškog pokreta u ovoj Župi", ... RIA Tuzla, br. 4785/62

45) "Bojnik Hadžiefendić: izvješće ..."

razbijena a ciljano mjesto konačno osvojeno.[46] Istovremeno, dok su trajale prve ofanzive prema Željevu Hadžiefendićeve postrojbe su očistile Gornji i Donji Pribitković, potom Loznu, da bi naposlijetku 1. II, uz nešto osjetnije gubitke,[47] legionari oslobodili i Seonu.

Ustanički odredi najdublju pouku mogli su izvući nakon njihovog pokušaja prodora kroz dobro utvrđeni Grabik, kod Kalesije, kad su proživjeli pravi brodolom, i pored znatne premoći u ljudstvu i opremi. Tvrdi se da je izvjesni Rašid Džananović iz Zukića, kao vodič, savjetovao ustaničkog komandanta Slobodana Bajića Paju da ne napada ovo legionarsko uporište. Ovaj ga nije poslušao, što je za posljedicu imalo desetkovanje njegove vojske, dobar broj mrtvih ustanika, te gubitak nešto oko 60 minobacača, topova i drugog teškog i lahkog naoružanja mahom talijanske proizvodnje. Ova pobjeda Muhamedagine vojske znatno je učvrstila njene pozicije a u svijesti njenih dušmana posijala vječiti strah i nemir, koga se za dugo nisu mogli riješiti.[48]

Šta je objektivno značila Hadžiefendićeva legija tokom prvih mjeseci svog djelovanja krajnje ilustrativno nam može posvjedočiti činjenica da su, primjera radi, majevički četnici, nakon primirja potpisanog sa nadležnim organima hrvatskih i njemačkih vojnih vlasti u Loparama 30. maja 1942., kao jedan od osnovnih uslova za sklapanje konačnog sporazuma na tom području istakli upravo razoružanje legionarskih postrojbi i milicija, u kojima su gledali jedinu istinsku prepreku svojim genocidnim i ekspanzionističkim nastojanjima.[49]

46) isto.

47) Naime, u toj bici 5 legionara je poginulo dok ih je 8 bilo ranjenih.

48) Pogl. "Zaboravljeno proljeće 1944.", Muhamed Jahić, "Zmaj od Bosne", (III), br.66, str.14

49) Pogl. "Vojno-političke mjere okupatora i ustaša na razbijanju ustanka", mr Rafael Brčić, unutar **"Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji"**, II, Tuzla 1984, str.578-579

* * * *

Pa ipak, snaga Hadžiefendićevih boraca nije se očitovala toliko u njihovoj borbenoj zrelosti i taktičkoj umješnosti koliko u moralnoj spremnosti i odlučnosti, te strateški jako bitnom poznavanju terena, koje je proistjecalo iz činjenice njihove rodne pripadnosti tlu za koje su se borili.[50] Svemu tome poseban obol davala je bojnikova vanredna organizaciona sposobnost, kao i njegov starateljski odnos prema borcima, koje je pazio, prigodom bajrama posjećivao i darovao, a koji su u njega, kao svog prvopostavljenog, imali bezrezervno povjerenje. Mnoge fotografije i navodi govore da je legija odista imala narodni karakter - bojnik i legionari bili su nerijetki gosti javnih skupova, zborova, teferiča i drugih vidova narodnog okupljanja. **Njih je narod, seoski, ali jednako i gradski muslimanski živalj, uzimao i doživljavao kao svoje, svoju vojsku, što, realno govoreći, dugi niz prethodnih godina i decenija nije bio slučaj. Historijski gledano, na tome je počivala možda i najznačajnija tekovina rada i djelovanja Hadžiefendićeve legije - postojanje i djelovanje ove eminentno bošnjačko-muslimanske vojne formacije evociralo je nacionalnu svijest, te jačalo posebnost i identitet naroda iz kojeg je ona proistekla.** Sa druge strane, legija je bila sigurna zaštita i utočište muslimanskim obveznicima od služenja u domobranskim, ustaškim i njemačkim postrojbama.

S vremenom se broj njenih pripadnika širio, što je omogućilo Hadžiefendićevom stožeru da izdjejstvuje od nadležne komande prerastanje prvobitnog odjela u *"Zdrug dobrovoljačke legije Hadžiefendića"* (mart 1942.), koji je u proljeće već brojao preko 5000 ljudi, raspoređenih u 6 bojni. Za ono vrijeme, kad se uzme u obzir početni spontanitet i brojčanost decembarskog zametka, to je predstavljalo i te kako značajan i respektabilan vojni potencijal.

50) To je vrlo lijepo zamijetio jedan hrvatski čitatelj, kad se prigodnim komentarom obratio "Osvitovom" uredništvu; pogl. "Bojnik i njegova borba" (II), Adnan Jahić, "Zmaj od Bosne", (I), br.6, str.10

Na koncu, stalni rast legije u julu mjesecu 1942. doveo je do finalnog preustroja zdruga u pukovniju pod nazivom *"Dobrovoljačka domobranska pukovnija"* (DOMDO), čime je konačno bila ostvarena zamisao tuzlanskih muslimanskih prvaka o vojno-bezbjedonosnom utvrđenju najšire tuzlanske regije. I zaista, svojim unutarnjim ustrojavanjem, legija je formacijski postepeno pokrivala najširi teritorijalni okvir, koji se prostirao od Zvornika i Bijeljine na istoku, Orašja i Šamca na sjeveru, do Gračanice na zapadu i Kladnja na jugu, unutar rijeka Drine, Save, Bosne i Krivaje, što je predstavljalo odbrambenu zonu od nekih 600 km^2. Jedan od strateških Hadžiefendićevih ciljeva bilo je vojničko podvođenje svih do tad postojećih muslimanskih milicija na području gornje oblasti pod jedinstvenu komandu; ove neuniformirane lokalne formacije nisu imale neku vidniju organizaciju niti neki osobit materijalni i kadrovski potencijal - njihova snaga počivala je na hrabrosti i odlučnosti njihovih boraca i zapovjednika. Kako je za stvaranje svoje legije, odnosno pukovnije, imao bar deklarativnu podršku od hrvatskog ministarstva domobranstva, Hadžiefendić je prije svega nastojao da niže formacijske segmente svoje legije rasprostre na što je moguće širu prostornu zonu, u vidu bojni, satova i njihovih stožera; do kraja 1942. pukovnija je doživjela svoj krajnji stupanj kohezije, vežući svojih 6 stožernih bojni za sljedeća mjesta: Bijeljinu, Brčko, Gračanicu, Puračić, Živinice i Tojšiće. Na široj lokacijskoj ravni, okolo ovih mjesta, djelovali su pojedini satovi DOMDO pukovnije koji su imali svoje zapovjednike (mahom postavljane iz domicilne sredine), kao i bojne, koje su na nekom prostoru vodile snažnija, na nekom opet blaža i slabija borbena djejstva.

Tri najorganiziranije zone DOMDO pukovnije bile su Kladanj, Bijeljina i Gračanica. U prvoj je skoro sav trud srčane i znalačke odbrane mjesta pripisivan **Avdagi Hasiću**, predvodniku *Bojne branitelja Kladnja*, s kojim je Hadžiefendić prijateljevao a koji je bio negdašnji poslanik JMO i aktivista mjesnog

odbora "Gajreta"; u Bijeljini, pak, glavnu riječ vodili su **Nedim Šahinpašić**, ranije zapovjednik jedne domobranske satnije u Janji, i **Osman Gruhonjić**, učitelj. Prvi je bio zapovjednik *Bijeljinske bojne*, dok mu je drugi bio adutant (zamjenik). Bijeljinskom satnijom upravljao je **Daut Filipović**, geometar iz Glamoča, dok je satnijom u Janjarima rukovodio **Hilmija Šahinpašić**, inače sudija rodom iz Rogatice.[51] U Gračanici je poslove zapovjednika obavljao **Sejdo Đulić** a mjesto zapovjednika četvrte satnije **Ibrahim Pjanić**, koji će se poslije pročuti po svom zamahnom, no pomalo i kontroverznom djelovanju na promidžbi i ustroju zelenog kadra u gračaničkom kraju.

Ne smije se, naravno, zanemariti ni djelovanje Hadžiefendićeve legije u rejonu Kalesije, Zvornika i Sapne, gdje su vrlo brzo profunkcionirale njene bojne i satnije. U Kalesiji je glavni zapovjednik bio **Jusuf Gazibegović**, u Jajićima **Mehmed Bajraktarević**, **Hasan Salkić** u Medašu a **Hasan Salihbegović** u Maslama. **Avdo Bajrović** komandovao je satnijom u Seljublju i Hrasnu, dok je **Mustajbeg Alibegović** pokrivao širi zvornički rejon.[52]

DOMDO pukovnija na teritoriji Srebrenika i okolnih sela zaživjela je u ljeto 1942., kad je u muslimanskoj Jasenici osnovana Komanda legije za prostor od Jasenice do Špionice. Prvi komandant bio je učitelj **Salih Žilić**. Njega je maja mjeseca 1943. odmijenio profesor **Muhamed Gagić**, da bi mjesec dana poslije na čelo legije u ovom kraju došao inžinjer **Abdulah Čandić**.[53]

51) Podaci o djelovanju legije u bijeljinskom kraju prema: "Kako je bila organizirana odbrana muslimanskih gradova i sela na teritoriji tuzlanskog okruga u II svjetskom ratu (1941-1945), sa posebnim osvrtom na područje bijeljinskog kotara", Hadžegrija Jahić, rukopisna skica, Tuzla 1994, str.7

52) Podaci o djelovanju legije u zvorničko-kalesijskoj oblasti prema: "Zaboravljeno proljeće 1944.",.....

53) Podaci o djelovanju legije u srebreničkom kraju prema: "Prilog istoriji otpora četnicima u Drugom svjetskom ratu na području sadašnje opštine Srebrenik", Esad Jašić, rukopisna skica, Srebrenik 1995.

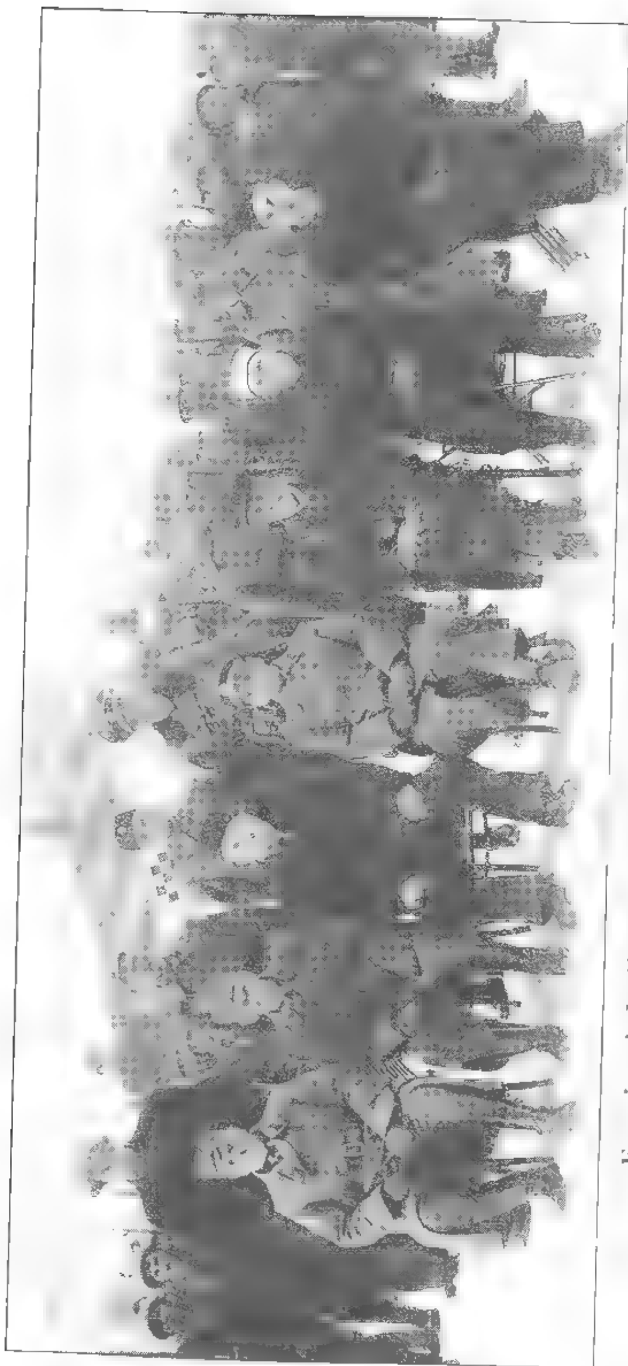
Muhamedaga kao četvorogodišnji dječak, s ocem Salihagom Hadžiefendićem

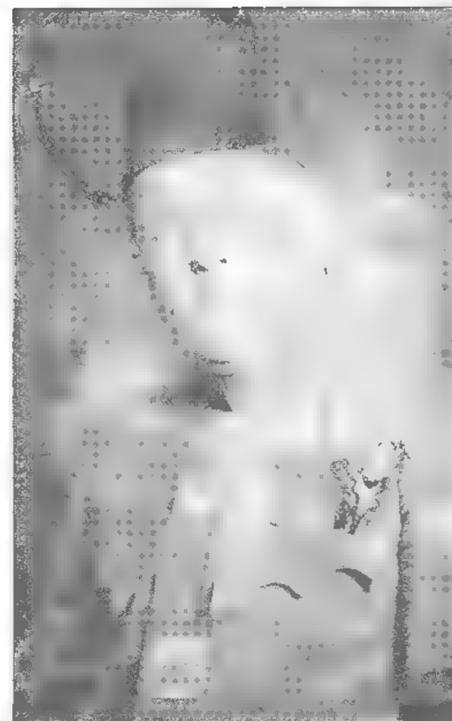
Muhamedaga Hadžiefendić,
zapovjednik DOMDO pukovnije

Muhamedaga Hadžiefendić (22. VII 1942)

Formiranje legije 22. XII 1941. Muhamedaga Hadžiefendić stoji u sredini,
Husein ef. Jahić sjedi drugi s desna, Omer Gluhić stoji desno od njega

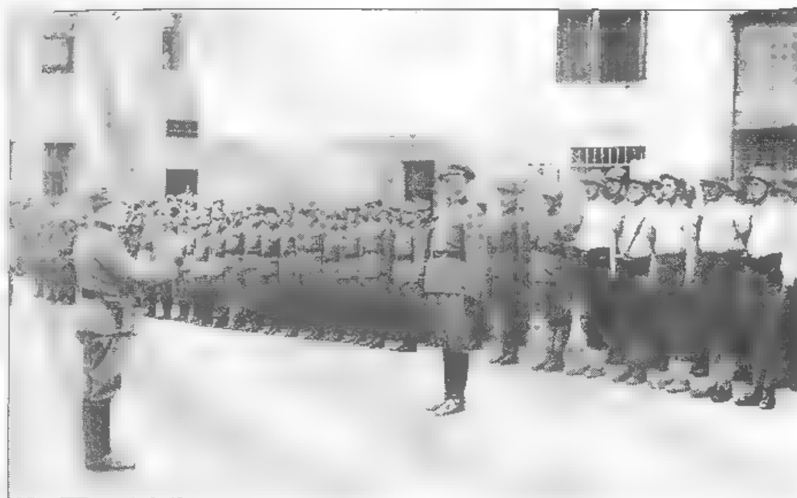
Husein ef. Jahić,
tabor-imam Hadžiefendićeve legije

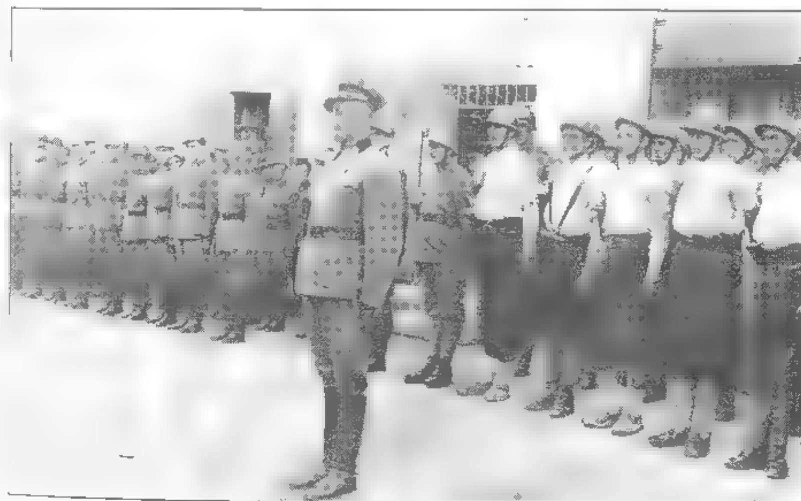
Počasna postrojba legije (smotra)

Pukovnik Radl prima raport

Bojnik Hadžiefendić prima odlikovanje reda Krune Kralja Zvonimira III stupnja sa mačevima 22. IX 1942. u Tuzli

Bojnik Hadžiefendić nakon odlikovanja

Pred teferič u Bukvi kod Gračanice, 3. IX 1942.

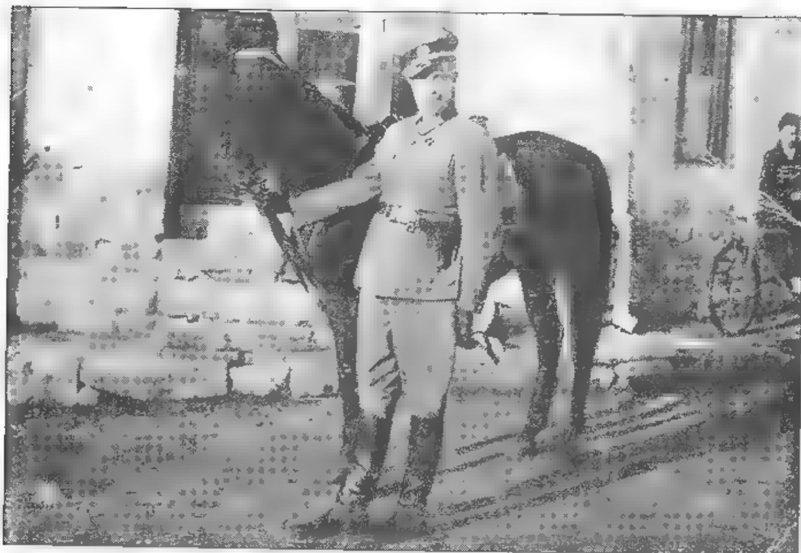
Teferič je priredila Hadžiefendićeva legija, a otpočeo je nakon klanjanja podne namaza i proučene kišne dove

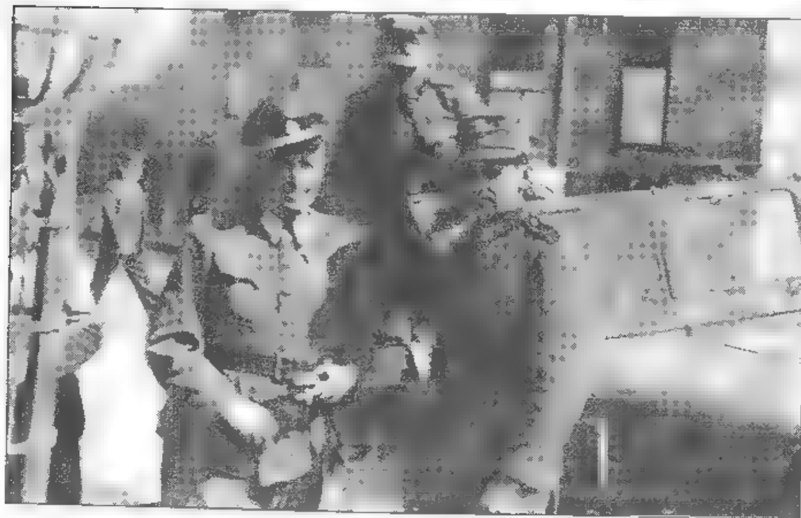
Muhamedaga Hadžiefendić i Ibrahim Pjanić obilaze gračaničke legionare

Muhamedaga i legionari s oružjem

Muhamedaga s konjem, slikan 1942. pred Konviktom na Sonom trgu u Tuzli

Pred primanje SS divizije u Brčkom, maja 1943.

PRESUDA VOJNOG SUDA

Vojni sud
[illegible] Ist. - bosanske
divizije N. O. V. J.
X - 1943 godine

Vojni sud XVII. Istočno bosanske u. divizije sudio je dana 7 X 1943. godine za zločin izdaje i [illegible] sa [illegible] okupatorom sledećim licima:

1) Muhamedu Hadžiefendiću, majoru iz Tuzle,
2) Zvonimiru Lukendiću, advokatu iz Tuzle,
3) Dr. Dragi Dujmušiću, svešteniku iz Tuzle,
4) Juri Milasu, gostioničaru iz Tuzle.

Vojni sud je na osnovu provedenog postupka donio sledeću:

P R E S U D U.

1) Muhamed Hadžiefendić, kažnjava se smrću.
2) Zvonimir Lukendić, kažnjava se smrću.
3) Drago Dujmušić, kažnjava se smrću.
4) Jure Milas, kažnjava se smrću.

Presuda se ima izvršiti odmah, i to strijeljanjem.

O B R A Z L O Ž E N J E

1) Muhamed Hadžiefendić kriv je što je bio jedan od glavnih organizatora „SS" formacija za njemačku [illegible], te je time služio okupatoru, i radio protiv interesa naroda, u prvom redu muslimana, čije je sinove na ovaj [illegible] bacao na ratnu klaonicu za račun okupatora. Pored toga kriv je što je bio jedan od glavnih učesnika kaznene [illegible] 1941 godine protiv partizana i naroda na Šibošnici.

Prilikom [illegible] okupatora [illegible] da upadnu u oslobođenu Tuzlu on je rovario i [illegible] protiv interesa Narodno-oslobodilačke vojske, [illegible] unoseći nemir među stanovništvo.

Njegova krivica utvrđena je priznanjem samog optuženog kao i izjavama mnogobrojnih svjedoka.

2) Zvonimir Lukendić kriv je što je bio jedan od glavnih organizatora ustaške organizacije u Tuzli, čiji je [illegible] uperen protiv interesa naroda i u službi okupatora. Pored toga [illegible] je zajedno sa okrivljenima Dujmušićem i Milasom pravio spisak hrvatskih rodoljuba koji su prilikom oslobođenja Tuzle stupili u redove Narodno-oslobodilačke vojske, prijeteći njima i njihovim porodicama kada, kako [illegible], okupatorska i ustaška vojska [illegible] ponovo u Tuzu [illegible].

Njegova krivica dokazana je priznanjem optuženog kao i iskazima većeg broja svjedoka.

3) Drago Dujmušić kriv je što je bio jedan od glavnih organizatora protiv narodne ustaške organizacije. [illegible] toga on se kao katolički sveštenik nije držao propisa [illegible] crkve, već se [illegible] u stvari u koje nije smeo se miješa, držeći čak i govore na kojima [illegible] protiv Narodno-oslobodilačke borbe i vojske, klevećući istu [illegible] se blatom [illegible] vojne i političke rukovodioce.

Prilikom zadnje ugroženosti Tuzle od okupatora radio je sto što [illegible] Lukendić i Milas i time još jednom [illegible] da je zakleti neprijatelj naroda i nepopravljivi sluga okupatora.

4) Jure Milas kriv je što je bio jedan od aktivnih članova i organizatora ustaške organizacije u Tuzli, čiji rad bio uperen protiv interesa naroda. On je svuda u svakoj prilici istupao protiv Narodno-oslobodilačke borbe i vojske, služeći se tom prilikom najgorim klevetama, lažima i izmišljotinama. Pored toga on je zajedno sa Lukendićem i Dujmušićem prijetio svima poštenim istaknutim hrvatskim rodoljubima iz Tuzle ko, su stupili u redove Narodno-oslobodilačke vojske da će od strane okupatora i ustaša biti primjenjene represalije nad njihovim porodicama.

Njegova krivica, kao krivica okrivljenog [illegible] dokazana je njihovim sopstvenim priznanjem kao i iz [illegible] mnogo [illegible] svjedoka.

Z A K L J U Č A K

Vojni sud donio je ovaku presudu svjestan da time koristi interesima hrvatskog, srpskog i muslimanskog stanovništa Tuzle i okoline. Vojni sud kao organ Narodno-oslobodilačke vojske a to znači narod, morao je donijeti ovaku presudu da bi sačuvao narod od ponovnih zločina, koje bi mu mogli ovakvi zločinci pripremiti. Kao bolji dokaz toga jeste činjenica da su okrivljeni čak i onda kada su se naše jedinice nalazile u Tuzli dizali glavu [illegible] poštenim rodoljubima i njihovim porodicama uništenjem.

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

Vojni sud
Štaba XVII Ist. bosanske u. divizije.

Ova presuda obnarodava se građanstvu radi pravilnog obavještavanja.

Faksimil presude Vojnog suda XVII istočnobosanske divizije, donijete 7. X 1943., kojom je Muhamedaga Hadžiefendić osuđen na smrt

Omer Gluhić bio je Hadžiefendićev ađutant sve do maja 1943.

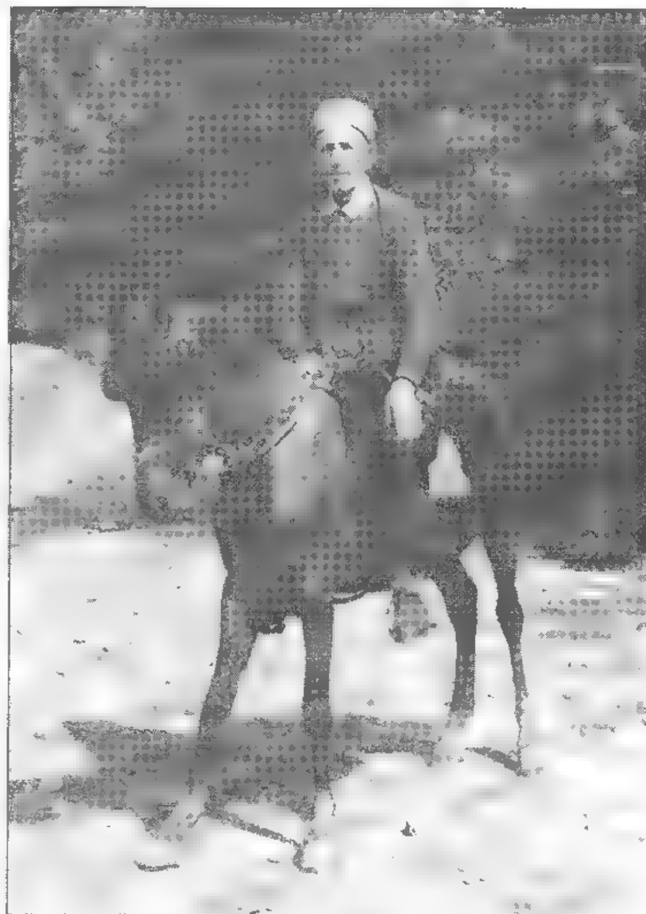
Abduselam Basara (1912-1976), jedan od čelnih ljudi legije (slika iz poratnog vremena)

Na slici: Pašaga Mandžić (lijevo) i Muradbeg Zaimović (desno)

Nešad Topčić,
organizator i zapovjednik zelenog kadra (14. XII 1929)

Husein Alić, Topčićev zamjenik

Ferhat Nakičević,
zapovjednik zelenog kadra u Teočaku (20. XI 1937)

Od istaknutijih pojedinaca legije valja još spomenuti **Ibrahima Adanalića**, čija je satnija pokrivala rejon od Janje do Vlasenice, **Envera Zaimovića**, inače sudijskog pripravnika koji je rukovodio satnijom u Šepku, te svakako **Zulu Bećirevića**, koga je ondašnja štampa, zbog njegove suverene odbrane kote Vis, jednostavno prozvala "car Visa".[54]

Djelovanje legije može se podijeliti u dva perioda: prvi, od osnutka pa do marta mjeseca 1943., kojeg karakterizira njen aktivan odnos prema svojim borbenim zadaćama i ciljevima, i drugi, od marta 1943. pa do pada Tuzle u partizanske ruke oktobra 1943., obilježen nestabilnošću i čestim porazima legionarskih postrojbi, koji su uslijedili nakon osjetnije politizacije i uvlačenja Hadžiefendića bojne u prisutne muslimansko-autonomističke koncepte, njenog pretvaranja u regrutnu bazu za nagoviještenu bosanskomuslimansku SS diviziju, a posebno nakon Hadžiefendićeve smjene s mjesta njenog predvodnika od strane hrvatskih vlasti u Zagrebu, juna mjeseca 1943., što je dovelo do osjetnog rasipanja njenih kadrova i vidne demoralizacije njenih boraca. Naročito je bitno pozabaviti se ovim drugim, poznijim periodom djelovanja legije, koji baca svjetlo na šire političke, društvene i nacionalne refleksije njenog postojanja i pomaže nam da pobliže upratimo stanje duhova te krizne 1943. godine na ovom području.

Pomenuti autor još navodi da su niži zapovjednici legije na ovom području bili: Osman Jašarević, Osman Odobašić, Mustafa Pjević, Avdo Abdulahović i Džemal Smailović. U Špionici je zapovjednik bio Hašim Husarić a na teritoriji ondašnje opštine Brezik, između ostalih, Kasim Delić, Salih Hodžić i Osmo Hodžić. Značajnu ulogu imao je i tzv. hodža Bećirović Abdulah Hodžić, iz Podorašja. Obzirom da je pomenuti rukopis pisan iznimno za potrebe ovog projekta, to se njegovom autoru još jednom najtoplije zahvaljujem.

54) Ovdje svakako treba spomenuti da nigdje ne postoji tačan komandno-kadrovski popis legije - proces njene personalne identifikacije ostaje potpuno otvoren.

V. POLITIČKO-AUTONOMISTIČKA DIMENZIJA LEGIJE I RATNA ZBIVANJA U TUZLANSKOM KRAJU DO PRVOG PADA TUZLE

Kako se osnivanje Hadžiefendića legije tokom prve polovine 1942. iskazalo i te kako svrsishodnim a ona sama izrasla u značajan faktor vojno-političkih prilika i odnosa na teritoriji usoro-solske župe, to je njeno postojanje s vremenom postalo predmetom šireg strateškog promišljanja od strane muslimanskim prvaka Tuzle i Sarajeva. Višemjesečno uspješno djelovanje ove muslimanske formacije nagnalo je mnoge da pokušaju sagledati njen značaj u širim povijesno-političkim i nacionalnim relacijama na bosanskohercegovačkim prostorima. Tako je, u dobroj mjeri, Hadžiefendićeva DOMDO pukovnija bila jedan od posrednih povoda ponovnog uzleta autonomističkih tendencija među Bošnjacima, u čijim je vodećim krugovima polahko sazrijevala misao o nužnom naslanjanju muslimanske politike na sopstvene vojne snage, kao uslov i bedem vlastite djelotvornosti i efektivne realizacije u budućim historijsko-političkim relacijama. Ako su legija, kao i mnogobrojne muslimanske milicije razasute diljem istočne Bosne i Cazinske Krajine - iznikle na razvalinama muslimanskog povjerenja u NDH i ustaško-hrvatski režim, onda se slobodno može reći da je ponovno jačanje autonomističkog pokreta u Bosni i Hercegovini nastalo u objektivnom nastojanju dubljeg sagledavanja cjelokupnih nacionalnih konsekvenci koje su iz toga proistjecale. Deplasirana su stajališta nekih poratnih komunis-

tičkih historičara da su legija i autonomistički krug "Narodnog spasa" navodno nastajali sinhrono, kao segmenti jedinstvene "buržoasko-vlastodržačke" muslimanske politike. Nije sporno da su Hadžiefendić i njegov zapovjednički krug generalno bili na liniji autonomističkog pokreta, međutim negiranje prvenstveno one odbrambene, tj. najšire muslimanske orijentacije i karaktera legije ravno je posvemašnjem negiranju i nipodaštavanju muslimansko-autonomističkih tendencija uopšte.

Na tom polju prve, u ratu organizirane korake zamjećujemo prigodom osnivanja Međudruštvenog odbora *"Narodnog spasa"* 26. VIII 1942. u prostorijama sarajevskog "Merhameta", koji je, nastojeći podražavati metode i organizacionu formu Pokreta iz 1939., u svojim redovima okupio predstavnike različitih muslimanskih struktura i organizacija. Međutim, sada su na čelo pokreta stali ranije neeksponirani **Uzeiraga Hadžihasanović**,[55] sarajevski trgovac i senator, te **hafiz Muhamed ef. Pandža**,[56] alim i član "Ulema medžlisa", dok je nešto u pozadini stajao **hadži Mehmed ef. Handžić**, prvi čovjek "El-Hidaje". U izvještaju glavnog pobočnika Zapovjedništva UNS-e od 11. IX 1942. vidi se da je u sastav Odbora ušlo ukupno 48 ljudi, od kojih je najveći broj bio iz redova uleme, ali i nekadašnjih političara, tipa **dr Šefkije Behmena i dr Hamdije Karamehmedovića**. Ustaški izvjestilac, naravno, negativno i s krajnjom se rezignacijom ponio prema novozapočetoj akciji - u njegovom dopisu stoji: "Cilj vodećih muslimanskih ličnosti, je da i dalje ostanu na položajima vodećih ličnosti t.j. žele da bosansko hercegovački muslimani osiguraju sebi većinu. Pokušaji da to postignu bili su različiti a jedan od najglavnijih, koji se stalno provlači kroz dugi niz godina jest autonomija Bosne".[57]

55) O njemu nešto: "Merhum Uzeir-aga Hadžihasanović", Alija Nametak, "Narodna Uzdanica", kalendar 1944. str.71-76

56) O njemu nešto: "Blistavi lik hafiz Muhamed ef. Pandže", Hifzija Suljkić, "Hikmet", (VII), br.5 (77), str.168-171

Međutim, povijesni kontekst ponovnog zaživljavanja autonomističkog pokreta bio je krajnje različit u odnosu na onaj od prije 3 godine. Bosna je sada bila u sastavu NDH, vladao je rat, Bošnjacima je nedostajalo unutarnje kohezije i zajedničke političke platforme, tako da se pokret u početku obnovio na centralističkim osnovama, bez paralelnog zaživljavanja i u drugim mjestima.[58] Otuda je novoosnovani Odbor nastojao usmjeriti svoju promidžbu ka onim područjima i gradovima koji su za autonomističku djelatnost imali najviše predispozicija, a takvim se dakako ponajprije doimao tuzlanski rejon, prije svega iz razloga postojanja i djelovanja Hadžiefendića legije, na koju se oslanjala bezbjednost i sigurnost ovih krajeva. Sarajevski autonomisti smatrali su legiju bitnim potencijalnim faktorom svojih političkih nastojanja. S obzirom na neporecivu i dokazanu svrsishodnost njena postojanja, zavidan nivo njenog vojno-organizacionog ustrojstva i opremljenosti, te njen legalni karakter unutar cjeline hrvatskih oružanih snaga, autonomisti su za jedan od glavnih ciljeva svoga djelovanja postavili upravo pokušaj uspostave tuzlanskog odbrambenog koncepta i na ostalim područjima Bosne i Hercegovine.

Prvi konkretniji korak ka eventualnom ostvarenju tog cilja poduzet je prigodom posjete delegacije **Muhameda Pandže** Paveliću 30. X 1942. Pandža je tada nastojao da od Pavelića izdjejstvuje odobrenje Hadžiefendiću za osnivanje legije svuda po BiH gdje žive muslimani. U zahtjevu je istaknuto da bi to proširenje legije trebao sprovesti sam Hadžiefendić, a ako hrvatske vlasti ne misle da je on pogodna ličnost za tako nešto, onda može i **Sulejman Filipović**, ili pak **Šefket Hasandedić**.[59] Međutim, Pavelić je generalno odbio

57) Pogl. **"Genocid nad Muslimanima",..** str.207

58) Tek nešto poslije, direktivom odozgo, došlo je do formiranja povjereništava u pojedinim kotarevima. O njima, nažalost, nema nekih opipljivijih informacija.

59) Naime, već koncem avgusta 1942. vodstvo Međudruštvenog odbora

ovaj zahtjev, pravdajući to time da su takve stvari poglavito u nadležnosti njemačke komande. Ako pretpostavimo da se ovdje nije radilo tek o pukom prebacivanju odgovornosti na višu instancu, tad logički proistječe da je i samo osnivanje Hadžiefendićeve legije bilo uslovljeno najdubljim uplivom Njemačke, što u nekoliko razrješava dubiozu koju stvara pitanje kako i zašto su NDH vlasti uopšte dopustile obrazovanje jedne muslimanske pukovnije na svom tlu kad se ima u vidu da su skoro čitavim tokom njena postojanja krajnje sumnjičavo pratili i ocjenjivali njen rad.[60] Dakako, prihvatanjem ovakve pretpostavke i dalje ostaje dilema u kakvim je

donijelo je zaključak da se uznastoji osigurati stvaranje muslimanskih milicija po uzoru na Hadžiefendića bojnu diljem Bosne i Hercegovine. Pandžina delegacija Paveliću uslijedila je kao prvi ozbiljniji pokušaj na putu eventualnog ostvarenja tog, nesporno po muslimane strateškog cilja., pogl. "Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske", Rasim Hurem, *"Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine"*, XVI, Sarajevo 1965, str.191-221; takođe "**Posebnost ...**", ... str.94

60) U ranije spomenutom izvještaju od 26. travnja 1942. od strane UNS-e MUP-u i MINDOM-u u Zagrebu, gdje se daje prikaz osnivanja i rada legije u proteklom periodu, izvjestilac posebno zadire u pitanje moralnih i personalnih kvalifikacija mobiliziranih legionara-bojovnika i časnika, pa kaže kako je Hadžiefendić to uradio "ne ispitujući njihove moralne osobine i njihov predživot". Kasnije ističe kako je organizacija tekla "z brda z dola", da u biti ni Hadžiefendić nije ništa bolji od ostalih etc. etc. U istom izvještaju stoji kako je Hadžiefendić "na brzu ruku skupio ... 5.000 - 6.000 ljudi"; nakon svog osnutka legija više nije priznavala nikakvu vlast NDH i umjesto da "suzbija napadaje odmetnika, prometnula se u ... razuzdanu pljačkašku bandu"., pogl "**Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija**", ENVER REDŽIĆ Sarajevo 1987, str.49. Ako je to doista tako, nije jasno kako se onda legija održala sve do partizanskog upada u Tuzlu oktobra 1943. Ipak, ovaj, kao i drugi hrvatski izvještaji nepobitno ukazuju da zvanične NDH vlasti uopšte nisu blagonaklono gledale na njeno postojanje i vojnički razvoj. Ne smije se osporiti da je bilo i onih koji su pozitivno i sa simpatijama gledali njen borbeni put, međutim hrvatska politika se generalno dosta suspektno odnosila prema djelovanju ove muslimanske formacije. Na tim osnovama posebno na težini dobiva teza o legiji iza koje je prvenstveno stajao njemački upliv i uticaj.

vojno-strateškim i historijskim okvirima njemačka komanda sagledavala njeno osnivanje, obzirom na činjenicu da se Treći Reich prilično obazrivo i skeptično odnosio prema svim inicijativama koje su u bilo kakvim konotacijama i odnosima mogle destabilizirati ustaški režim i državnost njegovog NDH saveznika. Ipak, ostavićemo ovu historijsku dilemu privremeno po strani i vratiti se djelatnosti Međudruštvenog odbora "Narodnog spasa".

Pavelić je, kako rekosmo, Pandžinoj delegaciji poručio da on nije nadležan za donošenje tako krupnih odluka, no dao joj je odobrenje da se zahtjev za naoružavanjem Bošnjaka uputi nadležnim njemačkim instancama. Pandža je, početkom decembra mjeseca 1942., podnio pisanu i debelo potkrijepljenu predstavku njemačkom generala Lüttersu u Slavonskom Brodu; ovaj je, naravno, problem predočio višim vojnim strukturama i tako je aktualizirano pitanje optimalne vojničke organizacije Bošnjaka, koja je sada iznova došla na dnevni red njemačkih vrhovnika.

Mjesec dana ranije, težnje Međudruštvenog odbora poprimile su i svoj vanjsko-politički obol, kroz ustrojavanje tzv. *"Memoranduma Führeru njemačkoga naroda"*. 2. XI 1942. ova nakićena predstavka sarajevskih autonomista bila je poslata višim instancama; u njoj je ponovno, samo u nešto drukčijoj i sistematiziranoj verziji, istaknut zahtjev za proširenjem Hadžiefendića legije na cijelu BiH gdje žive Bošnjaci muslimani. Ovaj put legija je spomenuta u konkretnom državno-političkom kontekstu, kao jezgro i zametak buduće *Bosanske straže*, vojske načelno skicirane "Župe Bosne", *teritorije B* - kako su autonomisti i tvorci pomenutog Memoranduma označavali pretpostavljenu autonomnu bosansku jedinicu pod patronatom Reicha. Kako velik su značaj autonomisti pridavali Hadžiefendićevoj legiji najbolje govori podatak da se njeno organizaciono-teritorijalno proširenje našlo na prvom mjestu konkretiziranih taksativnih zahtjeva unutar Memoranduma; u svrhu podrobnije ilustracije ovdje vrijedi navesti jedan izvod

koji bi mogao poslužiti kao vid autentične karakterizacije uloge i mjesta Hadžiefendićeve legije u ondašnjim ratno-političkim zbivanjima i odnosima:

"Proširenje, naime produženje područja nadležnosti muslimanske bosanske legije, koja se već nekoliko mjeseci nalazi u jednom dijelu Bosne, tj. u tuzlanskom srezu, pod komandom, u našem narodu omiljenog majora Muhameda Hadžiefendića. Ona broji oko 6000 dobrovoljaca-vojnika i 50 dobrovoljaca-oficira. U okruzima gdje je ova legija djejstvovala, zbog njenog hrabrog i istovremeno korektnog držanja, kako prema Srbima, tako i prema Hrvatima, naš narod nije bio izložen gotovo nikakvom nasilju. Njemačkim oružanim snagama je situacija bila veoma olakšana, jer u pomenutim oblastima vlada relativan red i mir, bolji no u ma kojoj drugoj oblasti hrvatske države. Ova teritorija, na kojoj djejstvuje legija Hadžiefendića, jedna je od najvažnijih industrijskih oblasti u čitavoj državi, ostala je potpuno pošteđena i u dobrom stanju, dok je naprotiv industrija u svim ostalim dijelovima hrvatske države pretrpjela značajna razaranja".[61]

Proširenju legije, u narednom stavku, bio je pridodat zahtjev da na njenom, odnosno čelu *Bosanske straže* bude i ostane Muhamedaga Hadžiefendić. Straža bi se trebala naoružavati i obučavati pod kontrolom i upravom Wermachta, kako i dolikuje jednom njemačkom protektoratu koji za svoju političku opstojnost poglavito ima zahvaliti vlastima Reicha. Sastavljači Memoranduma nisu, dakako, previdjeli ni mjesto upravitelja eventualne bosanske autonomne pokrajine, čiju su inauguraciju, u laskavoj i snishodljivoj formi, prepustili samom Führeru. Međutim, kako su se njemačke vlasti ponijele prema ovom dokumentu i u kojoj su ga mjeri uopšte uzele u ozbiljno razmatranje, ostaje dosta maglovito i nejasno. Njemački poslanik pri Vladi NDH **Siegfried Kasche**, naklonjen legalitetu i

61) **"Genocid ..."**,.. str.260

opstanku ustaške države, pokušao je kod nadležnih njemačkih struktura odvratiti pažnju od njegovog detaljnijeg proučavanja;[62] sam Hitler NDH je držao za saveznika, pa ipak, u vremenu koje je uslijedilo nakon podnošenja Memoranduma s kraja 1942., izvjesne njemačke aktivnosti usmjerene prema vojno-političkim prilikama unutar NDH ukazuju da pomenuti Memorandum sarajevskih autonomista nije prošao bez postizanja izvjesnih rezultata, čiji se konačni oblik ispoljio u vidu stvaranja 13. brdske SS divizije u Bosni i Hercegovini tokom 1943. i 1944. godine. Po nekim navodima,[63] opcija stavljanja Bosne pod njemački protektorat bila je u opticaju, a njemačke vlasti bile su za guvernera bosanske provincije pozvale **Sead-bega Kulovića**, koji je s početka rata bio gradonačelnikom u Tuzli a potom državnim tajnikom za istočnu Bosnu. Kulović se iskazao relevantan naposc po svom plemićko-germanofilskom pedigreu, ali i nesumnjivom povjerenju kojeg je uživao u očima Hrvata. Drži se, pak, da je on iz ličnih razloga odbio ponuđenu mu dužnost i za to mjesto sugerirao tadašnjeg potpredsjednika NDH Vlade **dr Džaferbega Kulenovića.**

* * * *

U žaru rasplamsane autonomističke težnje sarajevskih vjerskih i političkih krugova, koja je sad dobivala i sve organiziraniju podršku s periferije, aprila mjeseca 1943. u Bosnu je došao jerusalimski muftija **Emin el-Husejni**, višestrano kontroverzna i proturječna ličnost načelno pronjemačkog usmjerenja, koji je izvjesno vrijeme boravio u Zagrebu a potom u Sarajevu, gdje je kontaktirao s viđenijim Bošnjacima iz vjerskog i društvenog života grada. Premda se oprezni muftija nigdje nije javno eksponirao u smjeru neke neposrednije inicijative glede muslimanskog življa u Bosni, njegova posjeta

62) Pogl. **"Muslimansko autonomaštvo ..."**,.. str.79

63) Ovdje poglavito mislim na Derviša Sušića, koji je u svom "Parergonu" bio dosta eksplicitan, premda svoje tvrdnje ničim vjerodostojnim nije potkrijepio.

Sarajevu nesumnjivo je imala ulogu centripetalnog karaktera, tj. jačanja jedinstva i istrajnosti muslimanske zajednice u Bosni u njenoj lojalnosti njemačko-osovinskim a, implicitno tome, i hrvatsko-ustaškim koncepcijama, što ne daje skoro nikakvog povoda mišljenju da su njegovi kontakti u Sarajevu bili na liniji podrške i podsticaja autonomističkim stremljenjima bošnjačko-muslimanskih prvaka. U kontekstu toga se i njegovo više puta ispoljeno zalaganje za upis i učešće muslimana Bosne i Hercegovine u Himmlerovom inicijativom začetoj bošnjačkoj SS diviziji prvenstveno može razumjeti kao nastojanje oko što snažnijeg učvršćenja bošnjačko-muslimanskog populusa na njemačko-osovinskom kursu, čiji je opstanak i konačnu pobjedu predstavljao jedinom političko-civilizacijskom perspektivom svih muslimana svijeta, uključujući i one u Bosni i Hercegovini.

Ne može se, pak, prenebregnuti činjenica da je sam sastav inicirane divizije opravdano navodio na pomisao kako se iza njenog ustroja isključivo od bošnjačko-muslimanskih mladića krio izvjesni autonomaški kontekst, teško raščlanjiv u nedodirljivoj konstelaciji njemačkih ratnih planova, međutim pomnija analiza metoda i načina njene uspostave neprijeporno demantira bilo kakav konkretniji pozitivan odnošaj između bošnjačke SS divizije i muslimansko-autonomističkih tendencija u BiH, šta više daje povoda vjerovanju da su formiranjem 13. brdske SS divizije, sastavljene od muslimana iz Bosne i Hercegovine, Nijemci na neki način ipak išli u susret gašenju muslimansko-autonomističkih strujanja u Bosni.

Valja međutim napomenuti da su se u propagandi i agitaciji među Bošnjacima za priključenje u redove 13. SS divizije isticala upravo ona njena svojstva i načelna određenja koja su bitno korespondirala tadašnjim težnjama najšireg muslimanskog puka, a to su samozaštita i opskrba, te ostanak na vlastitom tlu, što su, ako se prisjetimo, bili motivi okupljanja i oko Hadžiefendića legije. Na istim dodirnim tačkama gdje su se stvarale pozitivne relacije između legije i autonomističkog

pokreta nastojao se sada uspostaviti privid izvjesne, makar i maglovite povezanosti između stvaranja bošnjačke SS divizije i autonomističkih stremljenja u Bosni, čime su poziv i ponuda bezrezervno dobivali na primamljivosti a propagandno agitiranje na efektivnom naboju i učinkovitosti.[64] Međutim, temeljna distinkcija koja je lučila idejni i borbeni koncept pomenute divizije od vojnih ciljeva muslimanske legije bila je u tome što se ova prva profilirala kao ekskluzivno antipartizanska formacija, s tendencijama manevarsko-ofanzivnih djejstava, što nije bio slučaj sa legijom, čije su borbene aktivnosti imale uglavnom preventivni karakter. To se u potpunosti potvrdilo tokom 1944., kad je divizija nemilosrdno udarala po srpskim i partizanskim uporištima sjeveroistočne Bosne. Partizanske komande, pak, bile su svjesne da će djelovanje 13. brdske SS divizije biti prvenstveno prema njima usmjereno, pa su stoga pokretale golemu propagandnu aktivnost s ciljem obeshrabrivanja i odvraćanja muslimanskih mladića od upisa u redove divizije. Najčešće se istupalo s tezom da se formiranju 13. brdske SS divizije pristupa isključivo s težnjom njena angažmana na "istočnom frontu", što, naravno, nije odgovaralo istini, pa su nadležne instance ulagale opet svoj napor da se te i takve izmišljotine pravovremeno pobiju.[65]

64) "Na propagandističkim plakatama isticalo se da je divizija osnovana za odbranu ugroženih ognjišta, da će biti najbolje naoružana, opremljena i prehranjivana. Obećavalo se da će porodice dobrovoljaca biti osigurane jednako kao i porodice njemačkih SS divizija. Pri tome su se vješto služili krilaticama o autonomiji Bosne i Hercegovine"., "**Posebnost ...**",.. str.94

65) Tako u jednom od letaka, upućenom svojim roditeljima, "SS-bojovnici bosansko-hercegovačke Divizije" oštro napadaju komunističku propagandu i poručuju da je njihovo trajno i jedino odredište Bosna i Hercegovina. "Naši neprijatelji, zlikovac Josip Broz i njegove krvničke sluge su Vam govorili: Nikada više nećete vidjeti svoje sinove, očeve i muževe. Oni su topovsko meso za istočno bojište, oni bjedno propadaju u francuskim rudnicima, oni robuju u tvornicama.

Lagali su od straha od nas! Neka znaju naši prijatelji i neprijatelji: mi smo tu!" ... RIA Tuzla, br. 5126/67

Ipak, prijelomni momenat oko gibanja na relacijama *legija - autonomija - divizija* bila je njemačka odluka da se za pomoćni izvor muslimanske regrutacije u SS diviziju, ako odziv među običnim življem bude nedostatan, uzme Hadžiefendićeva DOMDO pukovnija. Ako se sad vratimo malo unazad, prisjetit ćemo se da je namjera muslimanskih autonomista i tvoraca Memoranduma iz novembra '42. bila da se Hadžiefendićeva legija integrira u *Bosansku stražu*, vojnu ustanovu Župe Bosne pod protektoratom Reicha, kao i to da su mnogi posebno insistirali da ne dođe do promjene njene prvotne uloge. I inače cijelu ovu fazu bošnjačko-muslimanske borbe za autonomiju Bosne karakterizira svijest o potrebi njenog oslanjanja na sopstveni koncept odbrane, pa su utoliko i njeni sveobuhvatni dometi bitno bili uslovljeni situacijom i razvojem na tom polju. Njemački projekt stvaranja bošnjačke SS divizije, time što je predviđao legiju za potencijalno izvorište njenog regrutnog kadra, direktno je negirao i izbijao autonomistima njihov glavni adut, posebno apostrofiran u Memorandumu. Ako se legija, koja je po svemu imala obilježje domaće, bosanske vojske, imala utopiti u SS diviziju, kao dio jednog pannjemačkog vojno-organizacionog koncepta, te za koju je logično bilo pretpostavljeno da bude pod komandom njemačkog vojno-oficirskog kora, tad je iluzorno govoriti o nekim eksplicitno autonomističkim konotacijama pomenute SS formacije, bar ne u onom smislu autonomnosti kako su to predstavljali sarajevski autonomisti. Naprotiv, sve očitiji rastroj legije tokom 1943., rasipanje njenog ljudstva što u SS diviziju što u partizane, ***umanjivao*** je mogućnost bilo kakve djelatnosti s autonomističkih pozicija - bez efektivne i vlastite vojne potpore svaki poziv na autonomiju BiH izgledao je kao mrtvo slovo na papiru. 13. brdska SS divizija, makar ona bila i "bošnjačka", "muslimanska" - *Handžar divizija*, nije ni potekla niti je uopšte pripadala izvorno muslimanskom narodnom miljeu - njen karakter nije bio izraz mentaliteta i duha s ovoga podneblja. Uz to, kako rekosmo, kontrola nad njom bila je van bilo kakvog dosega i upliva domaćih bošnjačkih krugova. Jasno

je otuda da je formiranje 13. brdske SS divizije - s njemačkih pozicija krajnje taktično poduzeto u pravcu prividnog izlaska u susret muslimanskim težnjama za separacijom od ustaškog režima i NDH - u biti predstavljalo najdjelotvorniji put ka razvodnjavanju autonomističkih procesa među Bošnjacima i njihovom konačnom gašenju. U kojoj mjeri je to doista predstavljalo neko svjesno i strateško rješenje, obzirom na osnovanost naše ranije teze o njemačkoj interesnoj pozadini formiranja legije, ostaje ipak značajna historijska nepoznanica.

Realno gledano, sudbina legije bila je zapečaćena i prije nego što je veliki jerusalimski muftija El-Husejni došao u Sarajevo. Ne treba takođe izgubiti iz vida ni to da su izvjesni autonomistički krugovi ipak gajili uvjerenje kako bi se formiranje 13. SS divizije možda ipak moglo iskoristiti u kontekstu njihovih političkih ciljeva. Da li je u izvjesnoj mjeri takvo uvjerenje prožimalo i samog Muhamedagu - teško je reći. Kad se konačno objelodanila inicijativa oko formiranja bošnjačke SS divizije, s mogućnošću integriranja njegove legije u njen vojničko-formacijski okvir, on se obreo u posebno delikatnoj poziciji. Protusloviti njemačkim zahtjevima bilo bi besmisleno - sa druge strane, nije bilo jasno u kojoj mjeri će pomenuta divizija objektivno biti u stanju da obnaša vojnu zadaću koju je već godinu i po uspješno obnašala legija. Gibanja su, međutim, išla svojom dinamikom; već s kraja marta mjeseca 1943. on je bio pozvan da doputuje u Sarajevo, gdje se susreo sa SS oberlaitnantom Kremplerom, kad su načinjeni prvi konkretniji koraci i date podrobnije upute oko rada na formiranju 13. brdske SS divizije.[66] Iz Sarajeva Muhamedaga je otišao u jedno od glavnih uporišta svoje legije - Gračanicu, gdje je 30. marta održao zbor zajedno sa Alijom Šuljkom, koji je koordinirao poslove propagande i transformacijskog postupka oko postupnog pretapanja legije u 13. SS diviziju, potom velikim županom Ragibagom Čapljićem, kladanjskim vitezom Avdagom

66) "**Muslimansko autonomaštvo ...**",.. str.96

Hadžiefendićevim odlaskom u Zagreb, uslijedio je rasap zapovjedničkog kadra legije u njenim veoma značajnim uporištima: Bijeljini, Gračanici, pa donekle i u samoj Tuzli. Iz Bijeljine su 10. V 1943. DOMDO pukovniju ostavili **Osman Gruhonjić**, poručnik, potom zapovjednici **Daut Filipović i Hilmija Šahinpašić**, kao i zastavnik **Enver Zaimović**, koji su prvo odbjegli u Trnovu, a potom u ugljevički rejon Modrog i Zagona.[71] U svom dnevnom izvještaju od 13. V 1943. (broj 536 - Taj - 1943.-) tuzlanski redarstveni upravitelj **Šefkija Muftić** ističe da su 10. V iste godine iz Gračanice na Majevicu otišli "pričuvni poručnici ADEM OSMANBEGOVIĆ i VAHID BEGIĆ sudije, te HASAN MAGLAJLIĆ veterinar i AHMED ŽUNIĆ svršeni kadija bez namještenja ..."[72] Sutradan je legiju napustio pričuvni poručnik **Salih Žilić**, učitelj, "koji je bio na položaju u Seoni kod uporišta Crveno Brdo 21.km.sjevero zapadno od Tuzle sa legionarom MEHMEDOM SELIMOVIĆEM profesorom i još 9. nepoznatih građana navodno partizana koji su došli po njih i odveli ih upl. Majevicu. Poručnik Žilić odnio je sa sobom sve satnijske spise iskaze i pisaći stroj, izdavši naređenje domobranima pred odlaskom da sve osobe koje dođu do njihovoga položaja razoružaju a u slučaju odpora i ubiju".[73] Nakon njih, legiju je ostavio i Muhamedagin ađutant, "poručnik-pobočnik" **Omer Gluhić**, koji se zajedno s **Džemalom Dračom i Alijom Ponjavićem** odmetnuo i priklonio partizanima. U svom redovnom izvještaju br. 1728/43. od 14. VI 1943. novoimenovani veliki župan Velike župe Usora i Soli **dr Bahrija Kadić** prenio je navode po kojima je Gluhić bio viđen u Šejkovićima, *"kao prost partizan bez ikakvog čina i časti"*.[74] Nije neosnovano ovakvu

71) Tamo ih je, naime, 1. VI 1943. vidio neki Hasan Terzić, nakon čega je izvijestio nadležne u Velikoj župi; RIA Tuzla, br. 2781/57

72) "Dnevno izviešće na dan 13. svibnja 1943.godine.-" RIA Tuzla, br. 2952/59

73) isto

74) RIA Tuzla, br.2781/57, str.91

tvrdnju uzeti kao istinitu, budući da su partizani, a uz Gluhićevo posredovanje, nakon nekog vremena i samom Hadžiefendiću ponudili prelazak u svoje redove, ali samo pod uslovom da se odrekne činova i bilo kakve komandujuće uloge.[75]

Očito, sve je bilo savršeno isplanirano i maksimalno iskoordinirano. Odmah nakon bjekstva bivši legionari se dadoše na promidžbu partizanskog pokreta, potpisujući prigodne proglase i šaljući ih u sredine iz kojih su otišli.[76] Od njih je bilo izvjesnog efekta, premda su prilike za jačanje partizanske promidžbe među Bošnjacima tuzlanskog kraja vanredno porasle tek nešto kasnije, kad je došlo do Hadžiefendićeve smjene sa mjesta zapovjednika DOMDO pukovnije, u prvoj polovini juna mjeseca 1943.

Kako je do toga došlo? Integriranjem legionarskih postrojbi u SS diviziju, kojoj se i Hadžiefendić priključio, uloga njegove legije za Nijemce bila je stavljena *ad acta*, što je stvorilo pretpostavke za direktnije uplitanje vlasti NDH u problem daljnje opstojnosti i rada legije. Mnogi ustaški čimbenici spočitavali su Hadžiefendiću da je njegova legija postala najobičnija regrutna baza za popunjavanje partizanskih odreda, što je ovaj nekoliko puta nastojao da demantira, ali očito bez većeg uspjeha. Napose je Gluhićev prelazak u partizane dao značajnog povoda NDH vlastima da se riješe Hadžiefendića kao zapovjednika legije. Uz to, neki tvrde da je legija u tom vremenu zaigrala na kartu primirja i vojnih pregovora s četnicima, na što su ustaše, kao nosioci takve politike, bili veoma osjetljivi. Šta god da je bio primarni razlog, Hadžiefendićeva smjena se savršeno uklapala u ranije započeti njemački proces stvaranja bošnjačke SS divizije na temeljima legije, čemu je njegovo uklanjanje samo dalo završni obol.

75) Ovo prema izjavi r. Ibrahima Sijerčića, načinjenoj u oktobru mjesecu 1992. u Tuzli.

76) **"Gračanica ..."**,.. str.210-212

Po njegovom napuštanju legije u narodu Tuzle i okolnih mjesta nastupila je značajna pometnja, koju su vješto koristili uvijek agilni partizani-komunisti za svoju promidžbu i infiltraciju u toj oblasti. Bilo je izvjesnim, u takvoj konstelaciji stanja, da se Tuzla neće moći duže odupirati partizanskom nadiranju, ako se pak nešto ne učini na smirivanju uzburkanih duhova i vraćanju narodnog povjerenja u djelotvornost i borbenu gotovost legije. U takvim, krajnje odsudnim, sudbonosnim danima po Tuzlu i njenu okolinu uputio je Muhamedagin tabor-imam **Husein ef. Jahić** osobnu predstavku Paveliću u kojoj je, pozvavši se na njihov susret iz 1941., tražio da se bojnik Hadžiefendić, "u interesu narodnog povjerenja i osjećaja" ponovo vrati na čelo legije.[77] U svom obraćanju Husein efendija je iznio i neka originalna zapažanja o legiji i stanju duhova na ovim prostorima u to doba. On ističe da je Hadžiefendić legiju formirao u najteže vrijeme, te da njegovo uklanjanje "nije bilo ni najmanje smišljeno niti je išlo u račun općim probitcima. Ta jedna greška, koja je moguće išla nekome u račun, ljuto se osvetila svima nama!" Dalje on navodi kako je, kao vojni imam, zaklinjao legiju i legionare dnevno po 4-5 partija (grupa) po džamijama i držao im rodoljubive govore, "koji su toliko podizali duh i moral, a kod dvoličnih i neprijatelja ubijali svaku nadu u svoju rehabilitaciju". Potom se poziva na Hadžiefendićeve riječi, "kada je poslije mene i mog govora držao seljacima najubjedljiviju besjedu": (sada je) *"ili biti ili nas ne biti!"*, te potom: **"ako, moj Bože, izgubimo rat, ovdje više nema ni brata ni muslimana"**. Husein efendija potom, kao u funkciji kakvog župana, iznosi kako su "neprijateljska promičba i stare britansko-velikosrpske smicalice iskoristili u svoje svrhe uklanjanje bojnika Hadžiefendića, jer im je smetao i bio strah i trepet". On veli kako malodušnici javno govore da su Nijemci, a i Bošnjaci uz njih - izgubili rat, "a prema

77) Koncept predstavke ostao je u privatnoj dokumentaciji M.J.

izvještajima slušalaca po nekim selima i stacionarima naši domobrani uz zvuke harmonike pjevaju:

"Ho'te amo brže partizani,
čekaju vas braća muslimani!"

Poslije ovaj ozlojeđeni tabor-imam navodi kako je o tome ispitivao nadležne vojne strukture, no ističe kako se u vojsci "slabo suzbija neprijateljska promičba, jednom riječju sve se koleba i izbjegava da upozori na ono što je štetno". Dakako, odmjerenom i realnom efendiji, koji je najneposrednije pratio dešavanja u gradu i okolnim selima i osjećao klimu koja je vladala u narodu, nije ni padalo na pamet da u predočenoj predstavci bilo šta preuveličava niti pak prešućuje; po njoj se može zaključiti da je već u rano ljeto 1943. među Bošnjacima tuzlanskog kraja nastupilo osjetno laviranje između vlastitih i partizanskih vojno-političkih struktura koje se, kako će se ispostaviti, najnesretnije ispoljilo upravo kod vojske, stvorivši time realne pretpostavke za slabljenje odbrambenog obruča oko Tuzle i njen skori pad u partizanske ruke.

Pitanje je, naravno, da li je pomenuta predstavka uopšte i došla u Poglavnikove ruke. Šta god da je istina, Hadžiefendiću je sudbina nesmiljeno okrenula leđa. A s njim i ostalima koji su ga podržavali do kraja.

Nije, međutim, samo pomenuti efendija bio zabrinut stanjem kakvo je vladalo. **Dr Drago Dujmušić**, predavač katoličkog vjeronauka na tuzlanskoj Gimnaziji, te jedan od najutjecajnijih među Hrvatima koji su bili čvrsto uz aktualne vlasti u gradu, čak nekoliko mjeseci ranije bio je svjestan osjetne partizanske infiltracije u svim porama civilnog i vojnog života. O uzrocima i mogućim posljedicama takvog jednog stanja višim je instancama pisao u jednom od svojih redovnih izvještaja. Njega su, međutim, u svemu tome poglavito zabrinjavale refleksije postojećih prilika na opstojnost i sudbinu ustaškog poretka u gradu:

"... I ono malo strogosti kod naših državnih i redarstvenih čimbenika nestalo je. Rodoljubivi pravi Hrvati protestiraju i vrlo su zabrinuti zbog toga. Poznatiji komunisti i njihovi saradnici, koji su bili u pritvoru, puštaju se pa im se svakovrsno olakšava život, a neki se čak uvršćuju i na odgovornija mjesta u službi Domdo pukovnije, što će za vrlo kratko vrijeme vjerojatno imati strašne posljedice po inače diskutabilnu stabilnost njenih postrojbi.

Preplašeni ponovnom blizinom komunističkih bandi, zatim pritiskom nekih uglednijih građana čiju bi i predratnu i ovovremensku političku aktivnost trebalo pažljivo preispitati, a vješto nagovoreni od strane porodica čiji se članovi nalaze u šumi kao odmetnici, takvi državni odgovorni faktori upadaju iz dana u dan u mogućnost da postanu izdajnici Nezavisne države Hrvatske, ustaških načela i svoje službene zakletve. Ako se ovome čim prije ne stane u kraj, neka nam je Bog na pomoći!"[78]

* * * *

Smjena Hadžiefendića legiji je zadala završni udarac. Nakon njega, u njenim postrojbama nije više bilo skoro nikakvog borbenog žara, nikakvog vojničkog cilja - motivi i ideali što su je ranije pokretali i nosili u borbi sad su gotovo potpuno iščezli. U dobroj mjeri bilo je to i posljedica činjenice da je između legije i četnika već izvjesno vrijeme vladalo stanje stihijskog *interregnuma*, podržanog privremenim razgraničenjima zona vlasti i djelovanja. Još prije Hadžiefendićeve smjene preovladavala je svijest o apsurdnosti stalnog naduravanja s četnicima u uslovima dok ovi traže sve moguće puteve za sporazum i probitačno koegzistiranje s Nijemcima i ustašama. Kako su četnici tokom 1943., zahvaljujući prekretnom porazu kojeg su im partizani zadali na Maleševcima, predstavljali već dobrano pokoleban, vojnički trom i slabo pokretljiv element, to su partizani bili ti koji su sve više preuzimali inicijativu, pa

78) *Derviš Sušić*, n.d., str.271

se u oblastima gdje prema njima lokalni muslimanski zapovjednici nisu imali nikakve naklonosti djelovanje legije prirodno preorijentiralo s četničkih na partizanske grupacije. Sad je međutim, kako se između četnika i partizana sprovela interesna i vojničko-taktička diferencijacija, ovim prvim i te kako bilo u interesu da održavaju vojnički *status quo* s legijom, pokušavajući je usmjeravati sve više prema partizanima, koje je legija, posebno tih mjeseci, zbog njihove sve očitije vojničke premoći, prirodno izbjegavala. No, njoj je prvenstveno bilo bitno da se uspostavi privremeni mir sa majevičkim i ozrenskim četnicima, u svrhu čega su između njih vođeni i povremeni pregovori. Sa druge strane, cilj vojevanja protiv partizana, nakon Hadžiefendićeve smjene, u mnogim postrojbama legije postajao je maglovit i nejasan, a tamo gdje se "neprijateljska promičba" snažnije osjećala i bila učinkovitija - i bespredmetan.

Na ljeto 1943. veći dio Župe bio je pod kontrolom partizanskih odreda. Sve je to teklo nekako uporedno s Hadžiefendićevim smjenjivanjem sa čela legije. Partizani su 25. juna 1943. zauzeli Olovo, da bi zatim listom u ruke partizana padali Srebrenica, Vlasenica, Bratunac, Drinjača i Nova Kasaba. Veliki udarac odbrani cjelokupne oblasti predstavljao je pad Kladnja, 28. juna 1943. Grad je branilo 600 legionara sa puškama, 3 teže strojnice, jednim bacačem i 10 lakših strojnica, dok je nasuprot njih bilo oko 6000 partizanskih boraca. Nakon nekolikosatne, neravnopravne borbe Hasićeva kladanjska bojna se morala povući prema položajima kod Podstupara, trpeći teške gubitke. Jedan njen dio se poslije preustrojio u Vražiju diviziju. 5. jula 1943. partizani su ušli u Zvornik, gdje su se, istina, zadržali samo 3 dana. Međutim, samo par dana kasnije, partizanska ofanziva dovela je do osvojenja Svojata, Lukavice, Turije i Puračića.[79] Pala je također i Janja, 8. VIII

79) Prema izvještaju dr Felixa Niedzielskog podžupana br.2476/43 od 24. VIII 1943. upućenom Šandoru Benaku, partizani su Puračić zauzeli prvo koncem jula, da bi ga kasnije ponovo zauzeli 18. avgusta

1943., što je napadačima omogućilo brzo prodiranje i prema Bijeljini.[80] Tuzla je strateški bila već matirana jer su partizani sve jače stezali obruč oko nje. Tih julskih dana uspjeli su ovladati Breškama, Doknjem, Gornjom i Donjom Obodnicom i još nekim manjim, ali strateški značajnim lokacijama oko Tuzle. I dok se polahko, ali sigurno rušio DOMDO odbrambeni koncept najšire tuzlanske regije, njegov začetnik i negdašnji prvi čovjek ležao je u zagrebačkom sanatorijumu, gdje je bio na liječenju, potpuno odsječen od svih zbivanja koja su se dešavala u njegovom zavičaju.[81]

1943. Kad su se i poslije toga ponovo morali povući iz ovoga mjesta, s njima su otišli domobrani I bojne DOMDO pukovnije Ćazim i Fehim Fatušić, zatim Jakub Zaimović, Nezir Čatović i Pašaga Ćamdžić.

80) Ovdje svakako valja spomenuti da je lokalna partizanska komanda prigodom zaposijedanja Janje uhapsila intelektualce Mehmedaliju Gutića i Ahmeta Sadikovića, kao i uglednog Ćerimbega Ajanovića, čiju je egzekuciju naložio sam Branko Stojanović - Krvavi. Riječ je o primjeru koji je najčešće postajao pravilo; **Hadžegrija Jahić**

81) Potvrdu o ovome daju sačuvana pisma sa liječenja, koje je slao kući svojim najbližim. Jedno je od 11. VIII, a drugo od 14. VIII 1943. Privatna dokumentacija A.H.

VI. DRŽANJE ULEME I STANJE DUHOVA U TUZLI PRED PAD GRADA 2. OKTOBRA 1943.

Tokom 1943. tuzlanski muslimanski populus već je bilo zahvatilo osjetno raslojavanje u njegovom stavu prema hrvatskoj državi, prema kojoj se kod mnogih promjenama u legiji sahranilo svako povjerenje, čime su rasli argumenti i aduti za partizansku promidžbu i njeno jačanje među Bošnjacima. U to doba, međutim, nisu samo partizani bili aktivni u svojim propagandnim nastojanjima, nego i četnici, koji su nastojali iskoristiti međusobno zahlađenje odnosa između muslimana i katolika za privlačenje ovih prvih u vlastite tabore i odrede. U tom smislu četnici su poticali kontakte sa utjecajnijim muslimanskim zapovjednicima šire tuzlanske regije; dakako, ovi su prema četnicima osjećali pretešku odbojnost da bi im se na bilo koji način mogli prikloniti, no, istovremeno, Bošnjacima je ovo četničko stavljanje akcenta na propagandu, umjesto ranijih progona i klanja, odgovaralo ne bi li se pregovorima preduprijedili svi mogući četnički nasrtaji na slobodna muslimanska sela i oblasti, u vremenu kad su Bošnjaci bili na dvostrukoj nevolji, raspeti između porušenih autonomističkih nadanja sa jedne, te sve moćnijeg partizanskog upliva i odliva vlastitih kadrova sa druge strane aktualne povijesno-političke zbilje. Neizvjesno stanje u legiji, stvoreno Hadžiefendićevom smjenom i rasulom blizu polovine njenog pređašnjeg ljudstva, činilo je sve tanjom barijeru koja je ranije dijelila bošnjačko-muslimanski populus od partizana. Ustaške vlasti su toga i te kako bile svjesne; pa ipak, jednom načinjene greške više se nisu mogle ispraviti, niti se iko više

pretjerano trudio da se poremećeni odnosi između muslimana i katolika poprave i povrate na stanje kakvi su bili ranije.

U svrhu rasvjetljavanja tadašnje društveno-političke klime u gradu može nam poslužiti jedan kratki, nepotpisani hrvatski izvještaj, koji daje dojam da je iza njega stajao neko ko nije gajio iluzije o stvarnom stanju i prilikama među Tuzlacima tog vremena. Zamijetit ćemo da je on u biti saobrazan s ranije navedenim pasusima iz Dujmušićevog dopisa:

"Naše političke vlasti znadu za veliki postotak komunista u gradu, no ipak ne poduzimaju uobće ništa protiv ovih neprijatelja, te izgleda, da su se predali sudbini, mirno sjedeći u svojim nadleštvima".

To je potpuno tačno. Ustaški režim je bio više labav nego li krut, pa su se mnogi komunisti mogli provlačiti kroz sve pore društvenog života u gradu. Stalni teror i represalije, o kojima se kasnije pisalo, izmišljotina je poratne komunističke historiografije. Izvjestilac, pak, u drugom dijelu kaže:

"Muslimanski element postao je potpuno apatičan prema svemu što je hrvatsko. Inteligencija šuruje sa pravoslavcima, nevjerujući u naš opstanak, a trgovci zgrču namirnice i pretvaraju je u nekretnine." [82]

Po ovome se izvještaju može zaključiti da je među Bošnjacima u gradu, u pozno ljeto 1943., vladalo stanje velikog previranja i neizvjesnosti, u kojem više nije bilo nikakvog zajedničkog fronta i nastojanja, te u kojem je, polahko i postepeno, strah za vlastitom egzistencijom i društvenim položajem počeo nadvladavati svaki osjećaj kohezije i pripadnosti jedinstvenom narodnom tkivu. Zanimljivo je da se takva pojava sve snažnije počela uvlačiti i ispoljavati među **ulemom**,

82) "Muslimani u Tuzli", 6. kolovoza 1943, br.951 DOMAGOJ; RIA Tuzla 5692/64

za koju je inače, u prvih par godina rata, bio svojstven relativno uzorit rad i angažman.

Ako se malo opsežnije osvrnemo na vjersko stanje i tokove u Tuzli za vrijeme stare Jugoslavije, vidjet ćemo da se uticaj uleme na društvena zbivanja, te javno mišljenje u gradu tada dosta intenzivno osjećao, u čemu su posebnu ulogu imali imami i ulema okupljena oko "Mirkata" i "Hikjmeta", te pojedinci angažirani u kulturno-prosvjetnom i društveno-političkom životu grada. Tokom rata, međutim, okolnosti su postale radikalno drugačije; pojedinačni entuzijazam ustuknuo je pred vlastitom nesigurnošću i odsustvom skoro svake volje za javnim eksponiranjem, tako da se prisutnost vjerskih lica u društvenom životu tuzlanskih Bošnjaka prvenstveno svela na učešće u Kotarskom odboru **"El-Hidaje"**, ilmijjanske organizacije Nezavisne države Hrvatske, koja je, kako smo ranije spominjali, na svom globalnom nivou predstavljala značajan činilac u usmjeravanju tada politički neorganiziranog i dezorijentiranog muslimanskog puka ka njegovim jedinim, nepatvorenim narodnim vrijednostima i interesima. Međutim, za razliku od sarajevske "El-Hidaje", koja je u to doba okupljala najelitniju bošnjačku ulemu, odbori organizacije u ostalim mjestima nisu se hvatali u koštac sa osjetljivim problemima nacionalno-političke naravi, nego su prvenstveno nastojali da onemoguće zamiranje vjerskog života u svojim sredinama, u svrhu čega su pojačavali tradicionalne oblike praktičkog ispoljavanja vjere: mevlude, tevhide, učenje hatmi, držanje vazova po džamijama etc. Nije, dakako, moglo biti drugačije ni sa Tuzlom, na čelu čijeg se kotarskog odbora u početku nalazio **hfz. Salih ef. Sivčević**, a kasnije šeriatski sudija **Kadri ef. Hajdarević**. Pa ipak, Glavni odbor "El-Hidaje" u Sarajevu, reklo bi se, bio je prilično zadovoljan sa organizacijom i učincima rada odbora u Tuzli. Pri tome je hvalio njegovog predsjednika i ostale aktivne članove. U zvaničniku organizacije, od 18. III 1943., ističe se da je rad "El-Hidaje" u Tuzli i kotaru tuzlanskom dosta uspješan, pri čemu se izvjes-

tilac poziva na svoje ranije javljanje, kad je tokom ramazana kotarski odbor u ukupno 17 džemata okolo Tuzle postavio džematske imame kao svoje povjerenike. "Ovi vriedni imami razvili su u svojim područjima vrlo živu djelatnost. U svom radu, koji se sastoji u vjerskom prosvjećivanju muslimana - održavanjem vazova, predavanja i priredbi vjerskog karaktera - naišli su na najbolji odaziv i simpatije muslimanskog pučanstva".[83]

Tačno godinu dana ranije, 18. III 1942. u Tuzli je izdata **"Kratka Risala o vjersko-moralnom odgoju muslimana"**, pisana propovijed o moralnim, vjerskim i socijalnim dužnostima muslimana tokom rata, čije je pisanje i rasturanje među najširom muslimanskom populacijom naložio Glavni odbor "El-Hidaje". Tuzla se prva odazvala pozivu pretpostavljenih, a pisanja su se prihvatili **hadži Ibrahim Hakki ef. Čokić**, **Ševket ef. Šabić** i mladi **Enver ef. Mulahalilović**, kao vojni imam pri domobranstvu u Tuzli. Ovaj rad pisan je u drugom licu, u vidu neposrednog, otvorenog obraćanja širim muslimanskim slojevima, a s ciljem da se narodu približe njegove osnovne islamske dužnosti i obaveze, te da se upozori na nemoralnost, pogubnost i štetnost njihovog zapostavljanja po opšte interese. Risala, ispunjena tipično "El-Hidajinom" tradicionalističkom moralkom, u pojedinim svojim dijelovima odisala je Handžićevom strogošću, konkretnom opomenom i otvorenošću:

"Danas, kad bukti nezapamćeni strašni rat, kad ljudi ostaju bez svojih života, imanja i ognjišta i svega svoga najmilijega, zar je lijepo i pametno da s njima, s našom braćom, ne dijelimo saosjećanje, već da se veselimo, igramo, sviramo i Bogu dž.š. griješimo, kao da nas se sve to baš ništa ne tiče? Zar nas ove Božije opomene ne mogu opametiti?"[84]

83) Pogl. "El-Hidaje", 18. III 1943, br.6,7,8, str.233

84) **"Kratka Risala o vjersko-moralnom odgoju muslimana"**, Kotarski odbor "El-Hidaje" Tuzla, 1942, str.14

U pozadini ovih riječi, koje su pisane još u prvoj fazi rata, nije dakako stajala nikakva religiozna patetika, već najozbiljnija svijest da ni među Bošnjacima Tuzle i njene šire okoline svi nisu doživljavali i podnosili terete rata podjednako, na što su savjesni "El-Hidajini" radnici i vjernici pokušavali odgojno-pozitivno djelovati i uticati.

Međutim, u tom vremenskom razdoblju, a posebno u ljeto 1943., vojno-politička previranja u gradu počela su se najdirektnije odražavati i na rad tuzlanske "El-Hidaje". Prvi veliki udarac Kotarskom odboru bila je smrt njegovog prvog predsjednika i uglednog člana **Salih ef. Sivčevića**, 29. marta 1943. Nakon njegovog preseljenja, a kompliciranjem društvenih i političkih prilika, mnoge je obuzimala kolebljivost i apatija, iz kojih se poslije, kad je odbrana Tuzle od partizana postajala sve neizvjesnija, izrodila potreba za taktiziranjem i postupnim stvaranjem preduslova za adaptaciju u mogući novi, komunističko-partizanski upravni sustav i poredak. Jedna kratka, interesantna i skoro šaljiva prepiska između predsjednika tuzlanske "El Hidaje" **Kadri ef. Hajdarevića** i njegovog tajnika **Husein ef. Jahića** vrlo ilustrativno nam može poslužiti u osvjedočenju da se i među ulemom tog vremena i te kako osjećao "strah" od mogućeg partizanskog upada u grad.

Kotarski odbor "El-Hidaje" Tuzla (dopis je potpisao predsjednik Hajdarević) poslao je 31. jula 1943. Husein efendiji obavijest, da ga je navodno Glavni odbor na svojoj sjednici od 28. juna iste godine u potpunosti isključio iz članstva organizacije, te da mu je, posljedično tome, prestala i funkcija tajnika u tuzlanskom Kotarskom odboru. Hajdarević obavještava Jahića da mu se gornje stavlja do znanja "s tim da društveni pisaći stroj kao i sve ostalo predate ovome odboru". Husein ef. Jahić, međutim, odmah je prozreo da je cjelokupna konstrukcija dopisa krajnje mutna i nejasna. Čim mu je dopis došao, 11. avgusta 1943., Husein efendija Hajdareviću šalje odgovor, u kojem ga obavještava da se ne može složiti s gornjom odlukom, pošto"temeljem pravnih propisa, ne može

nitko biti osuđen prethodno, što neće biti saslušan".[85] Osim toga, zamjećuje Jahić, Glavni odbor ga nije ni birao, pa ga ne može ni isključiti. Uz to, dopis Kotarskog odbora je sumnjiv, jer uz njega nije priložen originalni dopis iz Sarajeva, te je zbog svega toga "postupak skroz nezakonit". Jedino legalno pravo na smjenu nekog svog člana ima kotarska skupština, a ona se još nije sastala. Zamjedbe Husein efendijine bile su osnovane, no on - bar u svom odgovoru to ne ističe - nije zapazio da je navodni dopis Glavnog odbora sa odlukom o njegovom isključenju stigao u sjedište Kotarskog odbora u Tuzli još 29. juna 1943., da bi mu sadržaj istog bio saopšten tek 31. jula, dakle više od mjesec dana kasnije. Postavlja se pitanje: zašto nije bio obaviješten odmah po njegovom dospjeću? Uopšte, teško je odgonetnuti čiji je bio naum njegova smjena - Kotarski se odbor, vjerovatno da bi izbjegao neposredne neugodnosti, pozivao na Glavni, premda je teško zamisliti zašto bi Glavni odbor intervenirao i iz svoga članstva isključivao jednog tajnika kotarskog odbora. Ako je lik autoritativnog tabor-imama, polemičkog pisca i kritičara i bio poznat ulemi oko Glavnog odbora, mnogo je izvjesnije da je poticaj - ako je uopšte ikakve intervencije iz Sarajeva i bilo - došao iz same Tuzle, od ljudi koji su ga mnogo neposrednije poznavali, koji su pratili njegov rad po povratku iz Srbije i dobro mogli ocijeniti karakter i opseg društvene uloge koju je igrao. Osim toga, u Glavnom odboru su sjedili mahom dosljedni i uzoriti borci za pravedne muslimanske interese, čiji je kurs, politički gledano, u dobroj mjeri bio podudaran s njegovim. Najbliže je istini da se Kotarski odbor, svjestan Husein efendijine bezbroj puta ispoljene antipartizanske orijentacije, nastojao ovoga kutarisati, jer je, sjetimo se, na ljeto 1943. mnogima bilo jasno da je samo pitanje dana kad će partizani konačno ući i zauzeti grad. Ne postoji nikakvo logičnije objašnjenje od ovoga.

85) Original dopisa i kopija Jahićevog odgovora iz privatne dokumentacije M.J.

Husein ef. Jahić, međutim, nije znao šta je "zgriješio" pa je zbog svega što se desilo uputio prigodnu predstavku predsjedniku Glavnog odbora u Sarajevu **hadži Mehmed ef. Handžiću**, koga je inače lično poznavao i mnogo uvažavao, kao alima i muslimana. Po njemu, cio slučaj oko njegovog smjenjivanja pouzdana je potvrda do koje mjere je narodno tkivo korodiralo i zaraslo u smutnje i svakojaka spletkarenja, od čega su korist sebi prisvajali jedino komunisti, protiv kojih se - imao je taj dojam - tih dana jedino on borio, zajedno s neznatnom nekolicinom ostalih. U *post scriptumu* svog odgovora Kadri ef. Hajdareviću on ovako karakterizira opšte stanje i prilike tih mjeseci u gradu i široj muslimanskoj zajednici:

"Kako se u I.V.Z. i u našim društvima spletkari i munafiči, tako nam i jeste stanje u narodu, koji više ne daje ni 5 novčića na ilmiju, a najmanje na "El-Hidaju", koja je davno izgubila svoj autoritet u narodu i kod svih drugih faktora. Ne samo, da mi ne čini čast biti u "El-Hidaji", nego dapače još ispod časti, ali radi ustanovljenja "krivice" i istjerivanja na čistinu pravog stanja, neću, da predam dužnost, dok se ne uvjerim i ne objasnim. Gl. odbor se može poigravati sa svima drugim hodžama, a sa mnom se ne može tako jednostavno titrati i samovoljno postupati. Do sad je bio rad za El-Hidaju, a sad ćemo u borbu protiv nje i svih spletkaroša, koji su to iza leđa munafički kuhali. I ja ću da njima kuham".

Dakako, oštrina gornjih stavova dobrano je bila isprovocirana zavrzlamom koja je nastupila oko njegovog isključivanja, premda se kostur njegovih opaski može smatrati osnovanim i na stvarnosti utemeljenim promatranjima. Uopšte, ovaj je čin bila neposredna manifestacija unutarnjeg raslojavanja i slabljenja muslimanskih organizacija, koje su sve mahom bile zaokupljene vlastitom brigom i problemima. Sa druge strane, neargumentirano isključivanje "El-Hidajinog" službenika bila je svojevrsna muslimanska anticipacija kasnijih, režimsko-nedemokratskih postupaka svojstvenih za

novopridošlu vlast, koja nikome nije polagala račune za ono što je radila, odlučivala i u praksi sprovodila.

Da li se smjenjivanje Husein ef. Jahića sa mjesta tajnika Kotarskog odbora "El-Hidaje" Tuzla na bilo koji način može dovesti u svezu sa par mjeseci ranijom Hadžiefendićevom smjenom s položaja zapovjednika DOMDO pukovnije? Teško je dati bilo kakav pouzdan odgovor. Jahić se ni u šta nije uspio "uvjeriti i objasniti"; 20. avgusta 1943. održana je kotarska skupština udruženja na kojoj je bilo legalizirano ono što se ranije mučno preko dopisa moralo prelamati, pa je na mjesto novog tajnika Kotarskog odbora "El-Hidaje" u Tuzli bio postavljen **Muharem ef. Abdihodžić**.[86]

* * * *

S kraja avgusta u Tuzli se sve slabije osjećala izvorno muslimanska struja. Pored **Abdurahman Adil ef. Čokića**, za koga će poratna komunistička sudska terećenja ustvrditi da je bodrio Bošnjake da stupaju u Hadžiefendića legiju, da je bio jedan od inspiratora *zelenog kadra* i inače bio vrlo antipartizanski raspoložen,[87] Husein ef. Jahić bio je jedan od rijetkih

86) O svemu ovome zvaničnik "El-Hidaje" plasirao je tek običnu informaciju da je u Tuzli 20. VIII 1943. održana skupština Kotarskog odbora, gdje je izabrano novo rukovodstvo na čelu sa **Kadri ef. Hajdarevićem** kao predsjednikom, **Šefket ef. Šabićem** kao potpredsjednikom, **Muharem ef. Abdihodžićem** kao tajnikom, te **Osman ef. Čičkušićem** kao blagajnikom. Odbornici su bili **Kasim ef. Omerović** i **Enver ef. Mulahalilović**, dok su nadzorni odbor sačinjavali **h. Sabit ef. Aganović** i **Hasan ef. Smajić**., "El-Hidaje", (VII), br.3, str.92

87) "RJEŠENJE Sreskog narodnog suda u Tuzli kojim se uvažava žalba žalitelja Čokić Abdurahmana te se isti ima upisati u birački spisak", 12. X 1948, (49/45), privatna dokumentacija gospođe Senihe Hodžić, A. Adilove kćerke, te "RJEŠENJE Vlade NR BiH kojim se odbija žalba Abdurahmana Čokića protiv rješenja Ministarstva prosvjete broj 4039/46 od 16. oktobra 1946. godine", kojim je odbačen njegov zahtjev za priznavanje prava na penziju", Sarajevo, 5. VI 1947., (2338/47), isto.

koji se izdvajao od ostale tuzlanske uleme po svom radikalno društvenom, iznimno aktivnom stavu i opredjeljenju. No, u to pozno ljeto 1943. njihovo vrijeme već je bilo nepovratno prošlo. U svrhu prigodnog ilustriranja novonastalog stanja u danima pred prvi pad Tuzle neka nam posluži jedan ustaški izvještaj od 14. septembra 1943., čiji autor kod pretpostavljenih instanci želi stvoriti dojam, donekle i osnovan, o muslimanskom posredovanju pri komunističkoj infiltraciji i jačanju među gradskom populacijom. U izvještaju se posebno apostrofira u to vrijeme razaslani četnički letak, kojim se nastojalo promidžbeno djelovati na muslimanski populus u Tuzli u smislu njegovog preusmjeravanja prema četničko-partizanskim odredima, a za koga se ističe da je imao efekta i da je bio prilično uspješan.[88] Izvjestilac, kao odani pristaša ustaškog pokreta, koji je sa zluradim zadovoljstvom promatrao postepeno raspadanje DOMDO pukovnije, ističe da je slučaj legije "stvar za sebe". Od nje nije ni moglo biti nikakve vojske kad ju je Hadžiefendić ustrojio samo sa ciljem izvlačenja svojih znanaca iz domobranskih postrojbi. Njen rasap je postajao neminovnost, dalje on nastavlja, kad je došlo do realizacije plana stvaranja muslimanske SS. divizije. Diferencijacijom časnika i legionara legija se na kraju brojčano raspolovila, a ako bi se desilo da njen stožer bude izmješten iz Tuzle u Doboj, smatra očigledno dobro obaviješteni izvjestilac, otišla bi joj i druga polovina kadrovskog potencijala. Dalje, po njemu, muslimanski element ne ispoljava više nikakvu naklonost prema hrvatskim vlastima, čiji je ugled u gradu "gotovo nikakav". Općenito uzevši, partizani i prebjezi tipa jednog Pašage Mandžića, Gluhića i Žilića daleko su popularniji u narodu od jednog istaknutog muslimanskog Hrvata-nacionaliste kakav je recimo dr Džaferbeg Kulenović.[89]

88) RIA Tuzla, 8594-1, *Prilike u Tuzli*, broj 1430. od 14. IX 1943.
89) isto.

novopridošlu vlast, koja nikome nije polagala račune za ono što je radila, odlučivala i u praksi sprovodila.

Da li se smjenjivanje Husein ef. Jahića sa mjesta tajnika Kotarskog odbora "El-Hidaje" Tuzla na bilo koji način može dovesti u svezu sa par mjeseci ranijom Hadžiefendićevom smjenom s položaja zapovjednika DOMDO pukovnije? Teško je dati bilo kakav pouzdan odgovor. Jahić se ni u šta nije uspio "uvjeriti i objasniti"; 20. avgusta 1943. održana je kotarska skupština udruženja na kojoj je bilo legalizirano ono što se ranije mučno preko dopisa moralo prelamati, pa je na mjesto novog tajnika Kotarskog odbora "El-Hidaje" u Tuzli bio postavljen **Muharem ef. Abdihodžić.**[86]

* * * *

S kraja avgusta u Tuzli se sve slabije osjećala izvorno muslimanska struja. Pored **Abdurahman Adil ef. Čokića**, za koga će poratna komunistička sudska terećenja ustvrditi da je bodrio Bošnjake da stupaju u Hadžiefendića legiju, da je bio jedan od inspiratora *zelenog kadra* i inače bio vrlo antipartizanski raspoložen,[87] Husein ef. Jahić bio je jedan od rijetkih

86) O svemu ovome zvaničnik "El-Hidaje" plasirao je tek običnu informaciju da je u Tuzli 20. VIII 1943. održana skupština Kotarskog odbora, gdje je izabrano novo rukovodstvo na čelu sa **Kadri ef. Hajdarevićem** kao predsjednikom, **Šefket ef. Šabićem** kao potpredsjednikom, **Muharem ef. Abdihodžićem** kao tajnikom, te **Osman ef. Čičkušićem** kao blagajnikom. Odbornici su bili **Kasim ef. Omerović** i **Enver ef. Mulabalilović**, dok su nadzorni odbor sačinjavali **h. Sabit ef. Aganović** i **Hasan ef. Smajić.**, "El-Hidaje", (VII), br.3, str.92

87) "RJEŠENJE Sreskog narodnog suda u Tuzli kojim se uvažava žalba žalitelja Čokić Abdurahmana te se isti ima upisati u birački spisak", 12. X 1948, (49/45), privatna dokumentacija gospođe Senihe Hodžić, A. Adilove kćerke, te "RJEŠENJE Vlade NR BiH kojim se odbija žalba Abdurahmana Čokića protiv rješenja Ministarstva prosvjete broj 4039/46 od 16. oktobra 1946. godine", kojim je odbačen njegov zahtjev za priznavanje prava na penziju", Sarajevo, 5. VI 1947., (2338/47), isto.

koji se izdvajao od ostale tuzlanske uleme po svom radikalno društvenom, iznimno aktivnom stavu i opredjeljenju. No, u to pozno ljeto 1943. njihovo vrijeme već je bilo nepovratno prošlo. U svrhu prigodnog ilustriranja novonastalog stanja u danima pred prvi pad Tuzle neka nam posluži jedan ustaški izvještaj od 14. septembra 1943., čiji autor kod pretpostavljenih instanci želi stvoriti dojam, donekle i osnovan, o muslimanskom posredovanju pri komunističkoj infiltraciji i jačanju među gradskom populacijom. U izvještaju se posebno apostrofira u to vrijeme razaslani četnički letak, kojim se nastojalo promidžbeno djelovati na muslimanski populus u Tuzli u smislu njegovog preusmjeravanja prema četničko-partizanskim odredima, a za koga se ističe da je imao efekta i da je bio prilično uspješan.[88] Izvjestilac, kao odani pristaša ustaškog pokreta, koji je sa zluradim zadovoljstvom promatrao postepeno raspadanje DOMDO pukovnije, ističe da je slučaj legije "stvar za sebe". Od nje nije ni moglo biti nikakve vojske kad ju je Hadžiefendić ustrojio samo sa ciljem izvlačenja svojih znanaca iz domobranskih postrojbi. Njen rasap je postajao neminovnost, dalje on nastavlja, kad je došlo do realizacije plana stvaranja muslimanske SS. divizije. Diferencijacijom časnika i legionara legija se na kraju brojčano raspolovila, a ako bi se desilo da njen stožer bude izmješten iz Tuzle u Doboj, smatra očigledno dobro obaviješteni izvjestilac, otišla bi joj i druga polovina kadrovskog potencijala. Dalje, po njemu, muslimanski element ne ispoljava više nikakvu naklonost prema hrvatskim vlastima, čiji je ugled u gradu "gotovo nikakav". Općenito uzevši, partizani i prebjezi tipa jednog Pašage Mandžića, Gluhića i Žilića daleko su popularniji u narodu od jednog istaknutog muslimanskog Hrvata-nacionaliste kakav je recimo dr Džaferbeg Kulenović.[89]

88) RIA Tuzla, 8594-1, *Prilike u Tuzli*, broj 1430. od 14. IX 1943.
89) isto.

Takva je, prema Hrvatima, bila politička klima u Tuzli pred njen pad u ruke partizana. Ustaška vlast, svjesna gubljenja svojih pozicija u muslimanskim sredinama, opravdavala je svoje evidentno društveno propadanje prebacivanjem krivnje na Bošnjake muslimane, koji su se "popartizanili". Tako, po gornjem izvjestiocu, ako partizani zauzmu grad stradat će isključivo Hrvati-katolici, jer su se muslimani već dobrano opredijelili za partizanski pokret i Srbe. Kasniji razvoj događaja krvavo i tragično ga je demantirao.

VII. OKTOBARSKA KATASTROFA - PAD TUZLE I NJEGOVE POSLJEDICE PO MUSLIMANSKU STVAR U NJOJ

Kako i zašto je prvih dana oktobra mjeseca 1943. Tuzla pala u partizanske ruke? Komunistički historiografi, po kojima je cijela historija obojena crno-bijelim bojama, "oslobođenje" Tuzle, dakako, tumačili su kao produkt izrazite snage, kohezije i motiviranosti ondašnje partizanske vojske, čijoj se, po njima, vojničkoj vještini i umješnosti, te moralno-političkoj svijesti i jedinstvu izričito ima upisati u zaslugu što je Tuzla bila osvojena. U njihovim stavovima ni na koji način nije bio impliciran onaj složeni i donekle zamršeni kontekst unutar bošnjačkih previranja i otpadništava, koja su jednako zahvatala DOMDO pukovniju kao i Tuzlanski zdrug i ostale domobranske formacije; napose izjave ljudi, živih sudionika tog vremena, ukazuju na posvemašnju krhkost teze o navodno iscrpljujućim borbama za Tuzlu s kraja septembra i početkom oktobra mjeseca 1943. godine. Jednostavno, Tuzla je pala kad su se konačno istrošili svi aduti za njeno istrajavanje na protupartizanskom kursu. Usud partizanske pobjede već duže se vrijeme osjećao među najširim pučanstvom, pa i mnogim prvacima i časnicima; njen privremeni iskorak na području Tuzle oktobra 1943. bio je neka vrsta "muslimanskog ubrzanja" objektivnih historijskih tokova, čije se neumoljivo protjecanje na ovom tlu, prije ili poslije, moralo zaokružiti dalekosežnim partizansko-komunističkim trijumfom, ali i kobnim potiskivanjem i likvidacijom svake izvorno muslimanske

struje i mišljenja u gradu. **Ovo posljednje je, kao uostalom i svuda gdje su partizani prodirali, bilo temeljnom pretpostavkom za sveopštu razgradnju duhovnog, kulturnog i socijalnog tkiva sredine koja bi doživjela sudbinu gubitka svoje političke slobode i samostalnosti, uz svu relativnost potonjih pojmova i odrednica.**

Politički i ljudski karakter partizanskog napada na Tuzlu, po svom drskom i brutalnom tonu, najreprezentativnije iskazuje ultimatum Operativnog štaba. XVII partizanske divizije koji je bio upućen Komandi odbrane Tuzle 30. septembra 1943., uoči opšteg napada na grad. Ultimatum je potpisao pukovnik **Gligo Mandić**, a imao je za cilj prepasti i zastrašiti lokalne postrojbe i logikom nemilosrdne prijetnje ih prinuditi na predaju grada. U njemu se prvo kaže kako su partizanske vojne formacije dobile naređenje "da likvidiraju okupatorsko uporište Tuzlu", no da su one potpuno svjesne kako "u većini hrvatski časnici, dočasnici i domobrani... ne mogu, niti smiju biti neprijatelji narodno-oslobodilačke vojske koja vodi borbu za slobodu hrvatskog i ostalih naroda Jugoslavije". Ultimatum, međutim, poslije produžava u konkretnim i zaoštrenim tonovima, s konotacijama sirove prijetnje i ucjene, čime se paradigmatski obznanjivao totalitarni profil jedne ideologije koja je upravo bila u punom jeku svoje nezaustavljive ekspanzije:

"Mi ćemo napad na Tuzlu nastaviti i po svaku cijenu zauzeti je.

Pozivamo vas da odmah po prijemu ovoga ultimatuma predate našim jedinicama grad Tuzlu. Ako tako postupite garantujemo svima časnicima, dočasnicima i domobranima hrvatske vojske, kao i svima vojnicima i starješinama muslimanske milicije, legije/ potpunu ličnu i imovnu bezbednost. Svima onima koji iz bilo kojeg razloga ne bi htjeli da stupe u redove naše Narodno-oslobodilačke vojske omogućićemo slobodan i nesmetan odlazak svojim kućama preko naše teritorije.

Ukoliko ne pristajete na ovaj naš ultimatum izdaćemo naređenje našim jedinicama da bezobzirno uništavaju svakoga ko bude pružao otpor i da počnu sa uništavanjem i paljenjem kako vojnih objekata, tako i čitavog grada.

Kada naše jedinice ovladaju gradom uz borbu, tada neće važiti naš stav prema domobranskoj vojsci i legiji, već će svaki onaj ko do toga časa ne bude položio oružje biti smatran kao okupator i prema njemu će se najnemilosrdnije postupiti.

Najhitnije odgovorite na ovaj ultimatum po donosiocu istog, jer to je u interesu i vašem i stanovništva Tuzle."[90]

* * * *

Partizanski i ustaški izvori, prirodno, o zbivanjima koja se odnose na pad Tuzle 1943. pružaju dosta različite, a u nekim segmentima i krajnje oprečne informacije. Posebno se to odnosi na brojnost i borbenu moć snaga koje su Tuzlu branile, odnosno napadale, pa i na neke druge detalje i aspekte. Poratni komunistički pregledi u potpunosti su usaglašeni oko toga koje su partizanske formacije "oslobodile" Tuzlu. Prema njima, čini se izvjesnim kako su u borbi za Tuzlu učestvovali partizanski odredi s Majevice, Trebave i Ozrena, potom tzv. II krajiška brigada, XVI muslimanska, XV majevička, te VI istočnobosanska brigada, koje su ulazile u sastav Trećeg partizanskog korpusa.[91] Slijedeći, pak, ustaške izvore slika je nešto drugačija; u izvještaju Zapovjedništva II. zbornog područja od 15. X 1943. iznosi se da su u napadu na Tuzlu sudjelovale

90) Tekst ultimatuma sa faksimila naveden prema: "Oslobođenje i odbrana Tuzle", Miloš Zekić i Esad Tihić: **"Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji 2"**, Tuzla 1984, str.1056

91) O pripremama i borbi za Tuzlu, s partizanskog ugla promatranja, pogl. "Djelovanje KPJ i razvoj NOP-a u Tuzli 1943. godine", Đorđe Lazarević, unutar *"Prilozi za istoriju KPJ SKJ Tuzla"*, Tuzla 1986, str.222-228, te **"Ozrenski partizanski odred"**, TODOR VUJASINOVIĆ, Sarajevo 1979, str.398-403

sljedeće brigade: Vojvođanska, Sremska, Muslimanska, Majevička i Kurjakova, te "ustrojeni odred ljudi iz Kreke i Solane".[92] Međutim, ono što se čini krajnje neprijepornim i pouzdanim je činjenica da su partizani nagomilali oko grada značajne efektive i veliko ljudstvo, no ostaće zagonetna njegova borbena gotovost, kao i uopšte njihov izravni učinak u borbi za grad. Prema ustaškim izvorima, svaka partizanska brigada imala je u svom sastavu između 1000 i 1500 boraca, dok je grad branilo svega 400 njemačkih i 600 domaćih bojovnika, domobrana, ustaša, žandarma i legionara,[93] što je bio sasma nedostatan vojni potencijal za uspješno suprotstavljanje brojčano premoćnijem neprijatelju. Isti izvor govori da su snage odbrane imale 19 topova i 2 tenka, uz njemačku artiljerijsku podršku iz Živinica. Međutim, čak i pod pretpostavkom da se u mnogobrojnim ustaškim izvještajima o okolnostima vezanim za pad Tuzle pretjerivalo u pogledu omjera snaga, bliže je istini da je vojska koja je dočekala partizanske jedinice na okolnim brdima bila neuporedivo manja i slabija od protivničke, u prilog čemu ide i činjenica da su dva visoka čimbenika tuzlanske odbrane - novoimenovani veliki župan **dr Bahrija Kadić** i stožernik Velike župe ustaški satnik **Stjepan Šuto** s kraja septembra, dakle samo nekoliko dana prije napada na Tuzlu, posjetili Zagreb i od tamošnjih vojnih struktura grozničavo tražili neophodnu pomoć za odbranu grada.[94]

Kakvi su bili stvarni efekti ove njihove posjete ostalo je nepoznato, međutim ono što se pouzdano zna, i po ustaškim dokumentima i po sjećanjima sudionika tog vremena, jeste da

92) Broj 20. Izviešće o neprijatelju, RIA Tuzla, br. 4950/66

93) "Izvještaj Velike župe Usora i Soli od 18. decembra 1943. godine glavaru građanske uprave za velike župe Vrhbosna, Usora i Soli i Lašva - Glaž u Sarajevu", RIA Tuzla, br. 2805/57; isti ovaj izvještaj posebno je obradio Đorđe Lazarević u svom članku "Komentar uz jedan povjerljivi izvještaj ustaške Velike župe Usora i Soli o prvom oslobođenju Tuzle", pogl. *"Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne"*, VI, Tuzla 1965, str.111-122

94) "Izvještaj Velike župe Usora i Soli..."

je opšti partizanski napad na grad uslijedio pošto se iz njega prethodno povukla jedna njemačka bojna.[95] Taj sasma neočekivani čin unio je pometnju među narod i polučio golemu konfuziju u odbrambenim redovima, kojima je ionako manjkalo potrebne kohezije i čvrstine. Malo je vjerovatno da njemačka vojska nije bila upoznata s golemom koncentracijom partizanskih snaga okolo Tuzle. Kasnije, kad je bitka za grad već otpočela, odbranu je napustio i glavni njemački zapovjednik, uputivši se s još nekolicinom vojnika preko Siminog Hana u pravcu Zvornika, upravo u vrijeme kad su druge njemačke snage iz pravca Doboja, kad je već bilo posve kasno, nastojale probiti obruč oko grada i stupiti u njegovu eventualnu zaštitu. Međutim, čak i da su uspjele prodrijeti u grad, pitanje je da li bi u njemu naišli na pouzdane borbene saveznike. Tuzlanski zdrug, stožerna domobranska formacija, na čelu s pukovnikom **Sulejmanom Filipovićem**, pružao je partizanima samo pasivan otpor, što se i moglo očekivati jer je dotični pukovnik još od ranije održavao kontakte s partizanima i vrlo dobro znao za njihove ciljeve i borbene mogućnosti.[96] Sve se to frapantno potvrdilo kad je, nakon završene borbe koja je trajala od večernjih sati 29. IX do 9 sati ujutro 2. X 1943., slobodno partizanima širom otvorio kapije grada, da bi se potom angažirao na promidžbi i učvršćenju novih vlasti u čaršiji, u ulozi posrednika između partizanskog pokreta i prema par-

95) "Izvještaj

96) Alija Nametak u svom **"Sarajevskom nekrologiju"** (Bošnjački institut, Globus 1994, str.175) veli kako je **Sulejman Filipović** (1893-1971) još u proljeće 1942. nešto "šurovao" s partizanima, zbog čega je bio zatvoren, no ubrzo i pušten. Kasnije je služio u Lici, da bi s početka 1943. bio prekomandovan u Tuzlu, za zapovjednika Tuzlanskog zdruga. To da je u tom vremenu održavao redovite kontakte s partizanskim rukovodstvom u izvjesnoj mjeri potvrđuje i g. **Ferhat Nakičević**, predvodnik zelenokadrovskih formacija u Teočaku, kome je ovaj pomagao u opskrbi naoružanjem i municijom, uz savjet da ne bije bitku protiv partizana, "koji su izvjesni pobjednici u ovome ratu". /Iz razgovora sa g. Ferhatom Nakičevićem, obavljenim u Tuzli, jula mjeseca 1993/

tizanima još prilično uzdržanih bošnjačkih masa sa šireg područja tuzlanske oblasti.

Nije, međutim, posve razjašnjen učinak legije u odbrani Tuzle; prema komunističkim historičarima, legija u pružanju otpora skoro da nije ni učestvovala,[97] što se samo uslovno može prihvatiti, ako se ima u vidu da ne postoje podrobniji podaci o pojedinačnom angažmanu domobranskih formacija koje su branile grad. Dakako da je u to vrijeme, bez Hadžiefendića, te prepolovljenog vojničko-časničkog kadra, legija općenito davala dosta slabe rezultate, pa ipak, u jednom hrvatskom izvještaju od 19. X 1943. stoji kako je navodno bivši Hadžiefendićev zamjenik-pobočnik **Omer Gluhić**, u kontaktu sa državnim tajnikom **Seadbegom Kulovićem** ovome rekao kako je borba domdovaca s partizanima bila daleko hrabrija nego što se moglo pretpostaviti, a posebno redarstvenika, zbog čega je veći broj njih, nakon partizanskog upada, završio pred streljačkim strojem.[98]

* * * *

Stanje u gradu, a posebno stanje među Bošnjacima nakon 2. oktobra 1943. komunistički historičari su dugo vremena opisivali u superlativima, u smislu masovnog narodnog priklanjanja i pomoći novouspostavljenim vlastima. U zbilji, pak, stvari su stajale dosta drugačije - represivni režim, koji se ubrzo zaoštrio prema neistomišljenicima od kojih je, opet, ponajviše bilo Bošnjaka, pojačao je muslimansku odbojnost spram novoprispjele vojske. Gradski muslimanski živalj, onaj njegov dio koji je slabo sagledavao svcukupnost prilika u koje je dospio, nesviknut na računicu i taktiziranje, a posebno okolna muslimanska sela, još od prije su doživljavali partizansku vojsku kao neprijateljsku, tek kao umjereni ogranak

97) Npr. "Komentar uz jedan povjerljivi izvještaj...", str.113

98) "Viesti iz Tuzle", Zapovjedništvo 1. lov. zdruga sa Op. br.464/taj. Zapovjedništvu II zbornog područja; RIA TUZLA, br. 4951/66

cjelokupnog ustaničkog pokreta, odmetnutog od NDH državnih poretka, kojem su oni, i pored svih nedaća što su ih s njegovim zaživljenjem pretrpjeli, još uvijek pripadali. Mnogi tuzlanski Bošnjaci živjeli su u naivnoj i jalovoj nadi da možda partizani ipak neće napasti grad (čime su ih ovi, u propagandne svrhe, uporno zavaravali), pa su, po njihovom dospjeću, govorili: *"... njima više nije vjerovati, kada su napali Tuzlu a poručivali su da je neće napasti"*.[99] Izgleda da je ova rezigniranost zbog ulaska partizana u grad dosegla takav stadij da su se pojedinci među partizanima počeli "pravdati" kako oni, navodno, nisu ni namjeravali napasti Tuzlu, nego da je njeno zauzimanje *"tražio London"*.[100] Međutim, jalovo nadanje nastavilo se i kasnije. General Iser, u već spomenutom izvještaju Zapovjedništvu II zbornog područja od 19. X 1943., ističe da narod Tuzle i okolice "očekuje svaki dan akciju za oslobođenje i svaki dan gubi sve više nadu, da će do akcije doći, pošto su se do sada širile viesti o podhvatu naših četa od Zvornika, Doboja i Brčkog, a vide da partizani sada raspolažu sa dosta topničtva i da se utvrđuju".[101] Uz to, on navodi kako su mnogi očekivali da će se partizani makar obračunati s grupom majevičkih četnika vojvode Kerovića. "Međutim, sada vide kako se protiv ovih četnika ništa ne poduzima, pa čak šta više, izgleda da se s njima i surađuje".[102]

Pa ipak, muslimanski narod u gradu uzdao se u svoje sunarodnjake koji su sada bili u partizanskom taboru, vjerujući da bi mu njihov eventualni uticaj i primat u novouspostavljenim vlastima mogao obezbijediti ličnu i imovinsku sigurnost, te koliko toliko sačuvati raniju konstelaciju stanja i odnosa. Tu se prvenstveno mislilo na **Omera Gluhića**, **Sulejmana Filipovića**,

99) Zapovj. 1. lov. zdruga Zapovjedništvu II zbornog područja, 5. X 1943., RIA TUZLA, br. 5130/70

100) isto.

101) "Viesti iz Tuzle"...

102) isto.

pa i samog **Basaru**, ranije stožerne ljude u odbrani Tuzle a sada glavne partizanske uzdanice među Bošnjacima. Partizani su znali da bi ova trojica bivših domobranskih časnika mogli biti od velike koristi po pokret u ovome kraju, pa su im, neposredno po ulasku u grad, povjerili najodgovornije funkcije, ne bi li u što većem obimu privukli muslimanski populus na svoju stranu. Međutim, za kratko vrijeme, kad su uvidjeli da od toga nema ništa, zauzet je oštriji kurs a pomenutoj trojici onemogućeno bilo kakvo posredovanje za svoje bivše poznanike, suborce i prijatelje.

Ovaj pokušaj partizanskog "dodvoravanja" Bošnjacima, čini se, zamijetili su i Hrvati. U već spomenutom izvještaju Zapovjedništva II zbornog područja od 15. X 1943. kaže se da su partizani, poslije upada u grad, od vojske u njemu ostavili samo "Muslimansku brigadu", a ostale povukli. U istom izvještaju stoji da je Sulejman Filipović, bivši zapovjednik Tuzlanskog zdruga, ubrzo u gradu oformio "Omladinsku muslimansku brigadu", sa nekih 2000 ljudi. Filipović je, izvještava general Iser, trenutno na položaju komandanta mjesta, a bivši Hadžiefendićev ađutant Gluhić na funkciji "velikog župana". Ipak, znano je da je za komandanta mjesta zapravo bio postavljen Omer Gluhić, a ne Sulejman Filipović, dok je za njegovog pomoćnika došao Pero Eraković. Međutim, stupanj njihove efektivne moći i uticaja bio je dosta nizak; u pozadini, u sjeni njihovih isturenih društvenih figura konce su vukli sasma drugi ljudi, prekaljeni komunisti s šire tuzlanske regije, za koje su pojedinci poput Gluhića, Filipovića, Basare i Zaimovića[103] bili tek momentalno upotrebljive figure od epizodnog značaja.

103) Muradbeg Zaimović (1874-1950), prema tvrdnjama dr Ismaila Hadžiahmetovića, pristupio je partizanima tek neposredno prije njihovog prvog ulaska u Tuzlu. Ubrzo je postao vijećnik ZAVNOBiH-a, no, sve u svemu, njegova je poratna pojavnost bila efemerna i vrlo brzo zaboravljena.

Odmah po ulasku u grad poraženo domobransko vođstvo, o kojem je Filipović vodio brigu, našlo se na zajedničkom sastanku s glavnim partizanskim čelnicima. "Pričuvni časnici i dočasnici Tuzlanskog zdruga i DOMDO pukovnije" razgovarali su s partizanima o novonastalom stanju, nakon čega je Sulejman Filipović javno pristupio partizanima, a za njim se povelo ukupno 77 bivših hrvatskih časnika.[104] Time je skoro kompletna garnitura negdašnje tuzlanske odbrane prešla na stranu pobjednika. Jedina dvojica ljudi, visokih hrvatskih časnika, koji su odbili pristupiti partizanskim formacijama bili su pukovnici **Emil Radl** i **Bahov**. Muhamedaga Hadžiefendić sastanku nije prisustvovao. Ubrzo nakon ovog skupa, po mudrim partizanskim smjernicama, došlo je do opšte propagande za što širi pristup u redove novoprispjele vojske, u što su bili uključeni i najistaknutiji predstavnici tuzlanskih Srba i Hrvata, koji su držali otvorene sastanke i zborove sa svojim sunarodnjacima, predočavajući im novonastalu situaciju, tumačeći im ciljeve partizanske borbe i pozivajući ih na lojalnost i podršku novim vlastima. U isto vrijeme uslijedila su dva istoznačna proglasa: srpski i hrvatski. Prvi, Srbima, potpisali su ljudi koji su u dobroj mjeri predstavljali srpsku tuzlansku elitu: posjednik, hotelijer **Pero Stokanović**, advokat **dr Ljubo Peleš**, potom sudija **Nikifor Todić**, inače dugogodišnji predsjednik Srpskog *Sokola* u Tuzli, **Đorđe Vasković**, direktor tuzlanske Gimnazije i još neki, dok su proglas Hrvatima potpisali: bivši narodni zastupnik i prvak tuzlanskog HSS-a **Aleksandar Preka**, potom **Jure Begić**, **Ante Kamenjašević**, **Ivo Sunarić**, **dr Luka Šimović** i drugi. I dok su Srbi i Hrvati, nekad revnosni i nepokolebljivi u svojoj privrženosti vlastitim nacionalno političkim konceptima, sada u velikom broju pristajali uz novu, "narodnu vlast" i adaptirali se novonastalim društveno-političkim prilikama, Bošnjaci su mahom ostajali po strani. Među njima nije bilo ni kolektivnog

104) "Izvještaj Velike župe Usora i Soli..."

"preobraćenja", ni potpisa ni proglasa, niti bilo kakvog osjetnijeg učešća muslimanskih prvaka u kreiranju nove politike u gradu.

Prvih dana partizanske okupacije u narodu je vladala neizvjesnost i zabrinutost za vlastitu budućnost, svijet je oprezno i bojažljivo izvirivao iz svojih kuća, izbjegavajući međusobne kontakte i poveća okupljanja. Pokušaji Sulejmana Filipovića da prigodnim člankom u novinama utiče na bošnjački populus tuzlanskog kraja u smislu njegovog preorijentiranja prema partizanskom pokretu imali su krajnje neznatnog efekta. Narod je u najvećoj mjeri ostao distanciran od novih vlasti, društveni i vjerski prvaci također. Osim Muradbega Zaimovića, ni jedan od međuratnih prvaka muslimanske čaršije Tuzle nije pristupio novim vlastima. U novoosnovano partizansko upravno-političko tijelo, tzv. *Narodnooslobodilački odbor* ispred Bošnjaka su ušli: **Nail Begić**, upravitelj Građanske škole, **Mustafa Vilović**, student, **Ferhat Azabagić**, posjednik iz Bukinja, **Abdulah Kunosić**, bankovni službenik i zanatlija **Hasan Odobašić**. Njihov proboj u partizanskim strukturama, s povijesno-političkog stanovišta promatrano, značio je *definitivno uklanjanje stare muslimanske društveno-političke strukture u čaršiji*, no istovremeno i najavio pojavu koja će u narednim godinama partizansko-komunističke vladavine na ovim prostorima posebno doći do izražaja - *da se do vlasti i položaja dolazilo pukom pripadnošću i lojalnošću vladajućoj ideologiji, bez obzira na širu društvenu reputaciju i kredibilitet, stručne i profesionalne kvalitete, moralni karakter i postojanost.* **Nije se, međutim, tragičnost pojedinačnog muslimanskog pristupanja partizanima ispoljavala u samom aktu promjene vlastitog ideološko-političkog kursa, koliko u činjenici da oni koji su prelazili u suprotni tabor više objektivno nisu bili na strani sopstvenog naroda, već jedne sintetičko-anacionalne politike u kojoj je privrženost Partiji bila iznad odanosti interesima vlastitog naroda.** Sa druge strane, oni koji bi realno i željeli da budu uz svoj narod, nisu više bili u poziciji

da išta učine za njegovo opšte dobro, u šta su se vrlo brzo uvjerili pojedinci poput Omera Gluhića i Sulejmana Filipovića koji su, i pored svog pragmatsko-kalkulantskog držanja, ipak u sebi osjećali sponu koja ih je vezala za vlastiti muslimanski korijen, kojem su svojedobno, kao domobranski časnici, odano služili. Bar prema onome što navode hrvatski izvori, i jedan i drugi doživjeli su gorko i golemo razočarenje u politiku i generalno ponašanje novih vlasti. Za Gluhića to posvjedočuju i mnogobrojna lična svjedočenja ljudi koji su imali kontakta s njim poznih četrdesetih. Sulejman Filipović je uspio izdejstvovati puštanje na slobodu bivšeg velikog župana Ragibage Čapljića,[105] navodno je uspio spasiti i pukovnika Radla i nekog bojnika Šuprinu,[106] no, izuzev njih, više nikoga, što ga je činilo jako depresivnim i utučenim. Gluhić je, bar po onome što se u Tuzli dešavalo netom nakon upada partizana u nju, bio vjerovatno najtragičnija ličnost tuzlanskih vojno-političkih gibanja tokom Drugog svjetskog rata. Partizani su ga postavili za komandanta mjesta odmah po ulasku u grad, no samo par dana kasnije, mimo njegove volje, uslijedila je partizanska strahovlada u kojoj se preko noći glava gubila, bez posebnih objašnjenja i pravničke logike - teror u kojem je za kratko vrijeme bio posječen onaj istureniji dio muslimanske i hrvatske politike u Tuzli u periodu od 1941. do 1943. Sa šestoricom ljudi nije bilo pregovora - **Seadbeg Kulović, dr Bahrija Kadić** i njegov zamjenik **dr Felix Niedzielski**, potom ustaški stožernik **Stjepan Šuto**, šef redarstvene službe **Šefkija Muftić** i neki priradnik **Adem Avdić** odmah su bili proglašeni narodnim neprijateljima, čime je legalizirana pljačka njihove imovine, čije je otimanje uslijedilo u prvim sedmicama nakon upravno-političke stabilizacije novih vlasti u gradu. Šefkija Muftić dugo se skrivao u okolnim šumama i nije dopao partizanskih šaka, dok su ostali na vrijeme napustili grad i time si

105) "Izvještaj Velike župe Usora i Soli..."
106) "Viesti iz Tuzle"..., RIA Tuzla, br. 4951/66

produžili život na neko vrijeme. Sudbina, pak, nije bila naklonjena desetinama drugih, koji su ostali u svojim kućama, naivno vjerujući da nisu počinili nikakav grijeh samom činjenicom što su drugačije mislili, te da im se zbog toga neće ništa dogoditi.

Totalitarni zaokret novog režima ispoljio se već kroz činjenicu da je naložena opšta mobilizacija za sve muškarce u rasponu od 16 do 36 godina starosne dobi,[107] dok su u vremenu od prvih nekoliko sedmica partizani "unovačili oko 8.000 mladića i ljudi..." "Unovačenih 8.000, već su poslati u šume".[108] Očito, nove vlasti u gradu, politikom čvrste ruke, krenule su u radikalno raščišćavanje sa neistomišljenicima. Tu više nije bilo nikakvog pardona.

Bojnik DOMDO pukovnije **Muhamedaga Hadžiefendić**, po ulasku partizanske vojske u grad, nije napuštao svoj dom, no nije se ni krio. Kasnije je, po nagovoru, za kratko promijenio mjesto obitavališta, no opet bez namjere za nekim osobitim skrivanjem. Nije mogao zamisliti zbog čega bi bio terećen. Branio je svoj narod, koji je bio uz njega i poštovao ga. Kao čovjek visokog morala i obraza, nikada svoju vojsku nije upućivao u provaliju nasilja i zločina. Međutim, tako nisu razmišljali i njegovi vojno-politički protivnici, koji su ga smatrali najvećim krivcem što se tuzlanska regija dugo vremena otimala partizanskom uplivu i proboju. Komunistički sudovi "narodne vlasti" prišili su mu profašistički, "antinarodni" rad, kojeg je ovaj tobože otpočeo odmah nakon ulaska partizana u Tuzlu, s ciljem rušenja postojećeg upravnog poretka. Naravno, Muhamedaga Hadžiefendić, čak i da je htio, za tako nešto jednostavno nije imao vremena.

Još u prvim danima, za vrijeme Gluhićeve vojne uprave, njega su, zajedno sa odvjetnikom **Zvonkom Lukendićem** i profesorom katoličkog vjeronauka **Dragom Dujmušićem**, pozvali u partizanski štab, no, Gluhićevom intervencijom,

107) "Viesti iz Tuzle"...

108) "Viesti iz Tuzle"...

odmah su pušteni. Kakve su bile unutarpartizanske reakcije i pogledi na ovaj Gluhićev čin nije moguće pouzdano ustvrditi. Ono, međutim, što je posve nedvojbeno jeste da je pomenuti komandant u vrlo kratkom roku nakon toga bio smijenjen sa svoje dužnosti a pomenuta trojica, zajedno s još nekolicinom ostalih, ponovo privedena u partizanski štab. Na Gluhićevo mjesto došao je neki **Miloš Škorić** iz Bijeljine; u štabu partizanske divizije vojni sud, ovaj put neumoljivo, donosi presudu o likvidaciji pomenute trojice.[109]

Suđenje je održano 7. oktobra 1943., u prostorijama tzv. Vojnog suda XVII Istočno bosanske u. divizije. Presuda je donijeta po kratkom postupku, i to: **Muhamedagi Hadžiefendiću, Zvonimiru Lukendiću, dr Dragi Dujmušiću** i **Juri Milasu**. Za Muhamedagu je u obrazloženju stajalo kako je njegova krivnja očevidna time "što je bio jedan od glavnih organizatora "SS" formacija za njemačku vojsku", čime je "služio okupatoru i radio protiv interesa naroda, u prvom redu muslimana, čije je sinove na ovaj način bacao na ratnu klaonicu za račun okupatora". Dalje se navodi kako je on, pored toga, kriv i zbog toga "što je bio jedan od glavnih učesnika kaznene ekspedicije 1941. godine protiv partizana i naroda na Šibošnici". Pošto sve to, čini se, ne izgleda dovoljno uvjerljivo i značajno, iznosi se još i dodatni argument, a to je da je "prilikom zadnjeg pokušaja okupatora i ustaških bandi da upadnu u oslobođenu Tuzlu" .. "rovario i radio protiv interesa Narodno-oslobodilačke vojske, stvarajući paniku i unoseći nemir među stanovništvo". Na kraju, rutinskom metodom jednog montiranog suđenja, kakvih će kasnije u novoj državi biti na stotine, stvar dobiva svoju završnu formu konstatacijom da je bojnik Muhamedaga Hadžiefendić kriv jer je to potvrđeno i "priznanjem samog optuženog kao i izjavama mnogobrojnih svjedoka".[110] U zaključku presude stoji kako ju je vojni sud

109) "Izvješće..."

110) "PRESUDA VOJNOG SUDA", priv. dok. A.H.

donio "svjestan da time koristi interesima hrvatskog, srpskog i muslimanskog stanovništva Tuzle i okoline. Vojni sud kao organ Narodno-oslobodilačke vojske a to znači narod, morao je donijeti ovakvu presudu da bi sačuvao narod od ponovnih zločina, koje bi mu mogli ovakvi zločinci pripremiti..."[111]

Sveopšta ljudska ironija ovdje je nesporno kulminirala. Partizanski sudski organi osudili su na smrt čovjeka koji je štitio i čuvao vlastiti narod i pri tom to obrazlagali potrebom zaštite tog istog naroda od "zločina" svoga branitelja. Međutim, ko je branio i, na koncu, sačuvao taj narod tokom 1941. i 1942., u jeku najmonstruoznijeg četničkog klanja i genocida nad muslimanskim življem u istočnoj Bosni, Muhamedagine presuditelje malo je zanimalo.

Na dan presude, koja je javno obznanjena, bila je i egzekucija. Tvrdi se da su osuđeni egzekutirani negdje u Par Selu.[112] Zapovjednik II zbornog područja general Iser, u svom izvještaju od 23. X 1943., svoje pretpostavljene ovako je izvijestio o Muhamedaginoj pogibiji:

"Bojnik Hadžiefendić - strieljan je, jer je spremao ustanak protiv partizana. To su partizani objavili na plakatima. On je, navodno, imao neki sastanak sa svojim pristalicama, među koje se uvukao i jedan partizan, koji ga je onda prokazao. Na preslušanju bojnik Hadžiefendić priznao je sve i junački se držao, a isto tako i prilikom strieljanja. Nije dozvolio, da mu se vežu oči rekavši: "Ja sam častnik i ne bojim se gledati smrti u oči".[113]

Tijelo Muhamedage Hadžiefendića ostalo je u pijesku skoro godinu dana. Tek na ljeto 1944. Topčićevi zelenokadrov-

111) isto.

112) To je, naime, saznanje i Muhamedaginog sina Ahmeda.

113) "Viesti iz Tuzle"...

ci prenijeli su ga u Tuzlu i sahranili u haremu Jalske džamije, preko puta kuće gdje je stanovao.[114]

* * *

Likvidacijom Muhamedage Hadžiefendića partizani su nanijeli težak udarac muslimanskoj vojno-političkoj struji u tuzlanskoj oblasti, no istovremeno se doveli u izrazito nepovoljan društveno-psihološki položaj spram muslimanskog stanovništva u gradu, koje je vijest o pogubljenju čovjeka koji je 1941/42. spasio muslimane od četničkih pokolja dočekalo s nevjericom i golemim bolom, bez obzira na sve partizanske fasade i uloženi propagandni trud. Ovo tim prije što je Muhamedaga bio samo jedan u nizu onih koji se za kratko vrijeme nađoše iza brave ili, pak, pred streljačkim strojem. Nakon prvih desetak dana partizani su postali svjesni da od nekog masovnijeg pristupa muslimanskog življa njihovoj stvari neće biti ništa, te su, stoga, nemajući više razloga za taktiziranjem, krenuli u nemilosrdan obračun sa svim neistomišljenicima i ostalim koji su se na bilo koji način ranije protupartizanski eksponirali. Mahom su to bili Bošnjaci i Hrvati.

Nekoliko dana uhapšeni **Husein ef. Jahić** konačno je 14. oktobra 1943. bio odveden negdje u brdovitu zonu okolo Siminog Hana, gdje je i pogubljen. Podrobno obaviješteni ustaški izvjestilac iznosi podatak da je oktobarski partizanski tajfun s lica zemlje u Tuzli pomeo preko 50 ljudi, dok sudionici tog vremena izjavljuju da je cifra pogubljenih bila daleko veća, te da se zapravo nikada neće tačno i decidno ustvrditi. Prema prvom izvoru, partizani su nakon 2. X 1943. u Tuzli, i okolo nje, likvidirali:

114) Ahmed Hadžiefendić tvrdi da su hrvatske vlasti tražile da se one pobrinu oko njegove sahrane i da mu izgrade prigodan spomenik; Topčić je to, pak, odbio, ostajući dosljedan islamskim običajima i tradiciji.

1. **Zvonimira Lukendića**, odvjetnika;
2. **dr Dragu Dujmušića**, katehetu;
3. **Juru Milasa**, gostioničara;
4. **Ivana Terzića**, redarstvenog činovnika;
5. **Ivu Miljevića**, redara izvidnika;
6. **Franju Klečinu**, redara zastavnika;
7. **Radoslava Puticu**, redara stražara;
8. **Antona Macka**, redara izvidnika;
9. **Ivana Borića**, redara izvidnika;
10. **Dragutina Cesara**, redara izvidnika;
11. **Matu Vidovića**, umirovljenika;
12. **Stefana Osvalta**, stožernog narednika;
13. **Nikolu Martinovića**, činovnika Solane;
14. **Emila Varadija**, upravitelja poduzeća "Croatija";
15. **Katu Banović**, krojačicu;
16. **Karla Kubineka**, stolara;
17. **Antu Lubina**, činovnika javnog ureda rada;
18. **Vlahu Pušića**, gostioničara;
19. **Antu Gjelduma**, oružničkog stožernog narednika;
20. **Marijana Pejića**, činovnika Kotarske oblasti;
21. **Josipa Bajtala**, redarstvenog stražara;
22. **Miku Vilušića**, općinskog načelnika iz Bukinja;
23. **Blaža Mateljića**, činovnika sudbenog stola;
24. **Boška Filipovića**, radnika iz Kreke;
25. **Žanku Andrašek**, domaćicu;
26. **Ludevika Rocha**, od S.D.;
27. **Rudolfa Restovanjuka**, nastavnika Zanatske škole;
28. **Rudolfa Ključevića**, težaka;
29. **Stipu Vučetića**, tajnika Gimnazije;

30. **Antu Priklesa**, posjednika;
31. **Ivicu Zlovića**, ustašu;
32. **Andriju Kruškovića**, domobrana;
33. **Stjepana Romića**, domobrana;
34. **Muhameda Hadžiefendića**, bojnika;
35. **Faika Durića**, redarstvenog činovnika;
36. **Hilmiju Ajdinovića**, redara izvidnika;
37. **Ibrahima Kušmića**, redarstvenog dočinovnika;
38. **Muhameda Karavdića**, redarstvenog stražara;
39. **Huseina Jahića**, vojnog imama u mirovini;
40. **Asima Lihića**, redarstvenog izvidnika;
41. **Muharema Smailovića**, kočijaša;
42. **Mehmeda Latifagića**, općinskog činovnika;
43. **Ahmeda Kunosića**, redarstvenog izvidnika;
44. **Idriza Kunosića**, ustašu;
45. **Aliju Carića**, trgovca;
46. **Zilhu Alić**, pjevačicu;
47. **Mustafu Jukića**, oružničkog narednika;
48. **Mašu Altumbabića**, obućara;
49. **Idriza Salihovića**, radnika;
50. **Ibru Bureka**, rudara;
51. **Salku Orubera**, legionara Feldgendarmerie;
52. **Mustafu Osmanovića**, težaka iz G. Tuzle;
53. **Hasana Hadžića**, muallima iz Bukinja;
54. **Slobodana Miloševića**, sveučilištarca, i
55. **Milana Latinovića**, radnika.[115]

115) "Izvještaj..."

Većina strijeljanih ljudi bili su, kako se da zamijetiti, pripadnici hrvatskih vojnih i policijskih snaga, nespremni da prihvate novu vlast i priključe joj se, dok je dobar broj bio i onih koji su nastradali samo zato što su drugačije mislili i djelovali, tzv. ideoloških oporbenika, hrvatofila, autonomista, trockista i dr. Zanimljivo je da su, od ukupno 55 pobrojanih ljudi, samo dvojica bili Srbi - Slobodan Milošević i Milan Latinović. Prvi je stradao kao trockista;[116] njegovo iznenadno pogubljenje primljeno je s revoltom i nevjericom kod njegovih roditelja i u nekim srpskim krugovima - danima se niz ulicu gdje je živio prolamala zloslutna i jeziva kuknjava slomljene majke.

Skoro sve strijeljane bacali su u zajedničku raku, gdje su poslije dolazili najbliži i odvodili njihova tijela na posebna mezarja i groblja. Obeznanjeni narod sve je to nijemo i nemoćno promatrao, suzdržavajući bijes i nakupljenu jed zbog stvari kojima očito niko nije mogao stati u kraj. U već pomenutim "Viestima iz Tuzle" od 23. oktobra 1943. stoji doslovno ovo:

"... Zbog strieljanja, koja se još uviek i dalje vrše, raspoloženje naroda okreće se jako protiv partizana. Jedan bivši domdovac, koji je imao na kapi petokraku zviezdu, rekao je jednom drugom, da će se on i dalje boriti za dobro muslimanskog svieta u Bosni, zbog čega je bio sudjen i strieljan".[117]

Dobar broj legionara, s kojim se novouspostavljena vlast nije stigla obračunati tokom ratnih godina, kasnije su, u poratnom vremenu, postali žrtve masovnih procesa, na kojima su dobijali najteže zatvorske kazne, u rasponu od 3 do 20 godina. Hajku na ove ljude direktno je vodio i podsticao **Mika Stanković**, predsjedavajući tuzlanskog Okružnog suda, sa skupinama okolnih Srba, koji su mu pomagali svojim "svjedočenjima".[118]

116) Inače, riječ je o negdašnjem predvodniku Partije u Tuzli, visprenom aktivisti i intelektualcu, koji se, međutim, odveć udaljio od zvanične marksističko-komunističke "ortodoksije", svojim vječitim "čekaj" i odugovlačenjem sa revolucionarno-praktičkim djelovanjem. Njegova sudbina jednako je zadesila i Mašu Altumbabića, čiji je prokomunistički zanos splasnuo još po njegovom povratku iz Rusije, za vrijeme stare Jugoslavije.

117) "Viesti.."

* * * *

Odmah nakon pada Tuzle u partizanske ruke okolna mjesta i sela, u kojima se i dalje održavao muslimanski primat i poredak, pojačala su svoju odbranu a slijed zbivanja u gradu kao reakciju je polučio još organiziranije ustrojavanje tzv. **zelenog kadra** ("zelenog kadera") muslimanske odbrambene formacije koja je naslijedila padom Tuzle definitivno nepostojeću pukovniju. Jačanje kadra u tuzlanskoj regiji u drugoj polovini 1943. bio je znak da se žilava muslimanska samosvojnost, mukotrpno čuvana tokom par prvih godina rata, neće moći tako lahko ugasiti. U novembru mjesecu 1943. partizani su morali napustiti veći dio ranije zauzetih teritorija u tuzlanskoj oblasti, uključujući i samu Tuzlu, što je označilo fazu dodatnog razvijanja i djelovanja zelenokadrovskih muslimanskih formacija na ovim prostorima.

118) Da je poratni partizanski obračun s legionarima, u nacionalnim relacijama, predstavljao srpsku naplatu računa Bošnjacima ovoga kraja, zbog golemih glavobolja koje im je njihova vojska zadavala, reprezentativno potvrđuje presuda grupi Harisa Hadžimehmedovića i ostalih donešena u Tuzli 20 II 1947, kad su na dugogodišnju robiju poslati: **Haris Hadžimehmedović, Mahmut Šelo, Meho Karavdić, Salko Sokolović, Suljo Ferhatović, Muharem Dedić, Mehmed Mujkanović, Ahmo Mujkanović, Mujo Suljić, Mustafa Hamrtović, Hasan Mujkanović** i **Ibrahim Alić**. ("PRESUDA u ime naroda!", Okružni sud u Tuzli, br. KO.587/46. Privatna dokumentacija A. Hadžimehmedovića.)

VIII. ZELENI KADAR - KONTINUITET BORBE

Pojava i razvoj **zelenog kadra**, u ljeto 1943., u dobroj mjeri može se tumačiti kao posljednje muslimansko utočište od definitivnog rasula i disperzije po različitim vojno-političkim i idejnim opcijama, koje su, tog sudbonosnog ljeta, polahko ulazile u završnu fazu međusobnog sučeljavanja i konfrontacije. Strateški značajna tuzlanska regija podjednako je zanimala i Nijemce i ustaše, no njihove protivnike - partizane i Partiju - možda još više. Tuzlanski rejon, zajedno s Posavinom, otvarao je vrata Bosne, koja je u partizansko-komunističkim planovima predstavljala stožernu oblast na putu realizacije njihove nove Jugoslavije. Međutim, partizani su bili svjesni da obvladavanje tuzlanskom regijom uopšte neće ići tako lahko, obzirom na veliku koncentraciju muslimanskog življa na tom prostoru, koji se u dotadašnjem periodu uglavnom distancirao od svih vojnih formacija koje nisu imale ekskluzivno muslimanski karakter. Posebno okolna sela, ali i neke muslimanske varošice, predstavljali su stalni izvor neizvjesnosti i straha za partizane i četnike, koji su mnogo truda i znoja prolili u zaludnom nastojanju da ih pokore, popale i opljačkaju. Ustrojavanje **zelenog kadra**, u julu mjesecu 1943., bilo je posvemašnja garancija da će "odmetničkim" snagama trebati mnogo žilave borbe i upornosti prije no što muslimani tuzlanske regije konačno polože oružje i tako definitivno stave tačku na svoja autonomistička nastojanja za narednih nekoliko decenija.

* * * *

U vremenu do prvog pada Tuzle 2. X 1943., na tuzlanskoj regiji postojala su neka muslimanska uporišta u kojima

nikada nisu ustrojene legionarske postrojbe Muhamedage Hadžiefendića, no koja su, i pored toga, predstavljala izvanredno utvrđene i branjene oblasti - nerješivu enigmu za njihove četničke i partizanske napadače. Jedno od takvih uporišta bio je i Teočak, u koga četnici nikada nisu ušli, dok su ga partizani uspjeli osvojiti tek koncem rata. Teočanske snage, naravno, bile su besprijekorno iskoordinirane s okolnom legijom, koja nije imala potrebe miješati se u njihov odbrambeni koncept, koji se odmah s početka rata pokazao sigurnim i djelotvornim. Teočak je, zapravo, predstavljao središnju tačku jednog šireg rejona odbrane, koji je obuhvatao okolna sela Trnovu Srednju, Glinju, Janjare i Atmačiće, zatim dio zvorničke teritorije, pa i samu Janju, koju su, posebno nakon raspadanja legije tokom 1943., uglavnom branili teočanski zelenokadrovci.[119] Odbrana Teočaka tokom II svjetskog rata bila je jedinstven primjer požrtvovanosti i samoorganiziranosti jednog naroda, koji je na vrijeme shvatio nužnost naoružavanja i oružanog odupiranja okolnim formacijama četnika i partizana.

Čovjek kome se poglavito ima upisati u zaslugu uspjeh odbrane mjesta bio je **Ferhat Nakičević**, uvaženi Teočanin koji je uživao nepodijeljeno povjerenje svojih mještana i okolnog življa.[120] S prvim vijestima o gomilanju i organizaciji ustaničkih

119) Ovaj dio o odbrani Teočaka i djelovanju muslimanskih formacija na tom prostoru nastao je iz razgovora sa g. Ferhatom Nakičevićem, predvodnikom odbrane, u Tuzli jula mjeseca 1993.

120) **Ferhat Nakičević** (1914) pripada uglednoj teočanskoj porodici Nakičevića, koja već duže vrijeme daje značajna imena našeg političkog, kulturnog i duhovnog života. Već u maju 1941. pristaje na organizaciju neke vrste muslimanske milicije u Teočaku, od kad se lavovski i srčano bori za odbranu mjesta i susjednih sela. Bio je jedan od najboljih bošnjačko-muslimanskih zapovjednika i stratega tokom II svjetskog rata. Neuhvatljiv i nepredvidiv, dugo vremena je zadavao teške glavobolje svojim vojničkim protivnicima i neprijateljima. Padom tuzlanske regije u ruke partizana 1945. uputio se u izgnanstvo prema Sloveniji i Austriji, da bi u blizini Celja bio uhvaćen i uhapšen. Dobio je 20 godina teške robije i 5 godina gubitka građanskih prava, uz konfiskaciju cjelokupne imovine. Odslužio je 5 godina i 8 mjeseci,

snaga u Bosni i zvorničkom srezu pristao je da sakupi omanju grupu boraca i tako začne teočansku *Oružničku legiju*, koja je trebala biti potporom već postojećoj žandarmskoj postaji, kojom će kasnije, od decembra mjeseca 1941. rukovoditi **Mustafa Dedić**, dobar i vješt organizator,[121] u početku raspoređen na mjestu zapovjednika oružničke postaje u Trnovi Srednjoj. Naravno, pomenuta legija vrlo brzo je postala stub cjelokupne teočanske odbrane, i pored učestalih ataka četnika, koji su uporno nastojali da je probiju. Takav jedan nasrtaj dogodio se samo par dana nakon četničko-partizanske provale u Koraj, s početka decembra 1941. Agresivne srpske snage priželjkivale su reprizu Koraja; umjesto toga, dobro pripremljena odbrana Teočaka priuštila im je pravi debakl. "Pobunjenici su od strane naših oružnika, milicionera, domobrana i naoružanih građana dočekani i borba je trajala od 7 do 17 sati, kojom prilikom je ubijeno oko 50 četnika i zapljenjeno 16 pušaka; od naše strane bilo je 9 mrtvih i 10 ranjenih".[122] Četnici su, istina, kasnije uspjeli provaliti u Snježnicu i popaliti je, no teočanski legionari su ih ubrzo prinudili na povlačenje, nastavljajući ofanzivu sve do Rastošnice.[123] Bijes i nemoć četničkih odreda zbog nemogućnosti da učine bilo šta ozbiljnije na ovom području zanimljivo se manifestira u dopisu Velike župe Usora i Soli br. 1833/43., poslatom glavaru Građanske uprave za istočnu i zapadnu Bosnu Šandoru Benaku, 21. juna 1943. Tu stoji kako su partizanske snage izvršile snažan napad na Teočak, što su Kerovićevi četnici pokušali iskoristiti u antimuslimanske

nakon čega je bio pušten. I danas, kao osamdesetogodišnjak, živi u Tuzli. Iz razgovora sa g. Ferhatom Nakičevićem.

121) Omiljen i cijenjen u sredini gdje je živio i djelovao, Mustafa Dedić (1910-1943) je imao osobito važnu ulogu u organizaciji otpora u rejonu podmajevičkih sela Trnove Srednje, Glinje, Janjara i Atmačića, u ranoj fazi njihove odbrane. **Hadžegrija Jahić**

122) "Napad odmetnika na selo Teočak i Snježnicu", ZAPOVJEDNIŠTVO 4. ORUŽNIČKE PUKOVNIJE, br. 1910, RIA Tuzla, br. 4726/60

123) Iz razgovora sa g. Ferhatom Nakičevićem.

propagandne svrhe. Oni su obavijestili njemačku redarstvenu službu u Tuzli kako se teočanska odbrana tobože raspada i kako se navodno već 2000 tamošnjih Bošnjaka predalo u ruke partizana. To im je poslužilo kao argument da zatraže od Nijemaca dovoljno streljiva za borbu protiv partizana, tobože sada ojačanih "Turcima" iz Teočaka.[124] Kako su Nijemci gledali na taj njihov zahtjev - nije nam poznato; ono što se zna je da su teočanske muslimanske postrojbe kročile kroz srpska sela kad god su to htjele, te da u četničkim odredima, i pored stalnog oskudijevanja u kvalitetnom i djelotvornom naoružanju, u biti nikada nisu imale ozbiljnog vojnog suparnika.

S partizanima su stvari stajale nešto drugačije, premda se ni njihove jedinice nikada na Teočaku nisu proslavile. Kad je prvotna *Oružnička legija* već postala integralnim dijelom novooformljenog *zelenog kadra*, teočanska odbrana je imala mnogo više posla s partizanima nego sa četnicima, koji su s vremena na vrijeme čak iskazivali i spremnost da se priključe teočanskom kadru u borbi protiv partizanskih snaga.[125] Takve inicijative najčešće su dolazile nakon velikih vojnih uspjeha muslimanske odbrane, kao što je bio slučaj prigodom herojske odbrane Janje, u zimu 1944. godine. Partizani su napadali ovo mjesto cijeli dan i obnoć; Ferhat i zeleni kadar pružali su uporan i žilav otpor, koji je vođen iz prostorija mjesne škole. Prozori su bili utvrđeni školskim klupama, odakle se djejstvovalo izduljenim "talijankama" i samo sa jednom "šošom" - strojnicom, koja je bila presudna u odbrani Janje. Nakon iscrpljujuće rovovske bitke, zelenokadrovci su krenuli u protunapad i na koncu ipak uspjeli udaljiti neprijatelja od ove varošice.[126] Poslije rata partizani su se hvalili kako su na dotičnom mjestu izvojevali značajnu pobjedu protiv ustaških postrojbi i zelenog kadra!?

124) RIA Tuzla, br.2781/57, str.95

125) Iz razgovora ...

126) Iz razgovora

Od ljudi koji su sačinjavali teočansku odbranu teško je, pored njenog zapovjednika, posebno izdvojiti još nekog borca. Ipak, još je teže govoriti o borbi Bošnjaka teočanskog kraja u II svjetskom ratu a ne spomenuti **Avdu Zulčića**, neustrašivog borca i diverzanta, za koga se tvrdilo da bi samom svojom pojavom protivnike znao udaljiti s bojnoga polja, prije nego što bi borba doista i počela.[127]

Teočak i njegova zona, koje je pokrivao zeleni kadar Ferhata Nakičevića, dugo su ostali nepokoreni i slobodni. Do njihovog pada pod partizansku upravu došlo je tek onda kad je i najveći dio tuzlanske regije već bio u partizanskim rukama.

* * * *

Kako i gdje je došlo do osnivanja *zelenog kadra* na ovim prostorima? Zeleni kadar je nastao kao nova stranica bošnjačkog otpora srbo četničkim i partizanskim tendencijama, u periodu kada je njihov uplív i uticaj bio prevalirajući i kada je srpski faktor postajao dominantan na području koje je po svemu bilo eminentno muslimansko i bošnjačko. Ova nova stranica, pak, bila je otvorena prije no što će se ona stara definitivno zatvoriti - julsko začeće zelenog kadra padalo je u vremenu sporog, ali neumitnog gašenja Bojnikove legije, koja više ni izdaleka nije bila kadra igrati ulogu kakva joj je bila namijenjena i koju je nekad s velikim uspjehom obnašala. Nužnost postrojavanja nove muslimanske vojske potvrdila se samo par mjeseci kasnije, oktobarskim događanjima u Tuzli, obzirom na mnogobrojne implikacije koje su ona sa sobom nosila. Valja naime imati u vidu da je pad Tuzle u ruke partizanske vojske bitno poremetio nacionalnu konstelaciju na regiji. Sa druge strane, partizansko osvajanje Tuzle dovelo je do konačnog raspada Hadžiefendićeve legije, što je i formalno načelo pitanje njenog vojničkog nasljednika, i u borbenom, i u organizacionom, pa i u političkom smislu. Uz to, Hadžiefen-

127) **Hadžegrija Jahić**

došlo je do prvog ratnog okršaja s Kerovićevim četnicima, u rejonu Potočana. Ovi su došli do Pašinog Puta, gdje su se sukobili s novopečenom muslimanskom vojskom. Tamošnji mladi hodža **Salkan Jusufović** prvi je opalio iz puške i usmrtio jednog četnika, nakon čega se rasplamsala teška i žestoka bitka koja je, na koncu, ipak rezultirala pobjedom zelenokadrovaca.[132] Ova bitka smatra se prvim ratnim okršajem zelenokadrovskih formacija.

Međutim, vrlo brzo se *zeleni kadar* sukobio i s partizanima. Nakon što su čuli za pokušaje zločina nad lokalnim stanovništvom u Prnjavoru i okolini, koje su planirali bivši četnici prerušeni u partizansko ruho, naoružani zelenokadrovci su krenuli prema ovom mjestu, gdje se nalazio partizanski punkt s magacinom.[133] Kad se zeleni kadar pojavio u Prnjavoru, došlo je do spontanog i masovnog prelaska lokalne vojske, inače bivših legionara, iz partizana u njegove postrojbe.[134] Partizani su odmah poslije poslali svoju izvidnicu, kako bi snimili stvarno stanje stvari u Prnjavoru. Međutim, smioni i okretni **Ibro Smajić** sačekao je partizansku skupinu na Carskoj Bašči, kojom prilikom je sam pohvatao i razoružao 65 partizana.[135] Netaktičan i naivan, sve ih je pustio kućama, "savjetujući" ih da više ne dolaze. Kako su to ovi shvatili vidi se po tome što je već sutra, u rano jutro na Bajram otpočeo žestok i masovan napad partizana na Prnjavor, kojim je

muslimanske leševe, definitivno donosi odluku da se aktivira i nastavi tamo gdje je njegov badžo i prijatelj Muhamedaga stao.. Podaci od sinova Rijada i Seada Topčića. Razgovor vođen 4 VIII 1995. u Tuzli.

132) **Džemil Jusufagić**

133) **Džemil Jusufagić**

134) Takav je slučaj, recimo, bio sa Jusufom Gazibegovićem, negdašnjim zapovjednikom legije u kalesijskoj oblasti, koji je padom Tuzle prvo prešao u partizane, da bi potom, ulaskom zelenog kadra u Prnjavor, ostavio partizane i pridružio se zelenokadrovcima. Ovi su ga, ipak, kasnije sumnjičili, plašeći se visprene partizansko-komunističke špijunaže.

135) **Džemil Jusufagić**

rukovodio direktno **Miloš Zekić**, komandant Šeste partizanske brigade. Partizani su za ovu bitku pripremili čak tri svoje brigade, dok je zelenokadrovaca bilo znatno manje. Dopremanje partizanskih snaga prvi je primijetio **Halil Muratović**, pucanj iz njegove puške bio je signal za ostale i znak da je bitka počela. Pucnjava, juriši i okršaji trajali su čitav dan. Partizani su doživjeli brodolom kakav nisu mogli ni pretpostaviti. Izgubili su mnogo ljudi, ostavili mnogo oružja i materijalnih sredstava. Cijeli jedan bataljon Harisa Hadžialijagića pao je u zarobljeništvo zelenog kadra, koji u pomenutoj bici nije imao ni jednog poginulog ni ranjenog.[136]

Mudra i osmišljena borbena taktika, koja je najčešće bila svojstvena zapovjednicima i ljudstvu zelenog kadra, podrazumijevala je akciju munjevite brzine, snažnu i srčanu odbranu, ali i zasjedu, najhitriji prepad i udar, koji se teško branio, zbog siline i faktora iznenađenje, tog strateškog oružja u rukama novooformljene muslimanske vojske. Partizani su je na svojoj koži iskusili više puta; prvi put, čini se, bilo je to prilikom partizanskog povlačenja iz Tuzle, sredinom novembra 1943. Zeleni kadar znalački je dočekao partizansku kolonu kod Vukovija, navalio i razbio je, ubivši pri tom 12 partizana. Zaplijenjena je bila cijela partizanska komora.[137] Promatrano s povijesne tačke gledišta, ova muslimanska akcija bila je neka vrsta odmazde za zločine i nasilje koje su partizani tokom svoje kratkotrajne vladavine u Tuzli počinili nad Bošnjacima toga grada.

Sličan događaj, samo još nepovoljniji za partizane, desio se krajem januara 1944., kad se partizanska vojska našla u okruženju zelenokadrovaca i Nijemaca na Pjerničkoj ćupriji, u rejonu rijeke Spreče, nakon što je poduzela povlačenje s položaja odakle je izvela ponovni pokušaj proboja u Tuzlu.

136) **Džemil Jusufagić**

137) Pogl. "Djelovanje KPJ i razvoj NOP-a u Tuzli 1943. godine", Đorđe Lazarević, unutar **"Prilozi za istoriju KPJ SKJ Tuzla"**, Tuzla 1986, str.239, o ovome također "Velika župa Usora i Soli...", br.259/43

Kad su partizani krenuli da pređu most, dočekao ih je žestok rafal raširene zelenokadrovske vojske, koja je brzo likvidirala nekoliko partizanskih komandanata.[138] U dugotrajnoj i iscrpljujućoj bici, koja se rasplamsala, poginuo je značajan broj partizanskih vojnika.[139] Izmučeni i desetkovani, partizani su teškom mukom uspjeli uteći u pravcu majevičkih šuma.

Golemi problem partizana bio je u tome što su oni uporno potcjenjivali zelenokadrovski borbeni potencijal; smatrali su ga slabim i neorganiziranim - vojskom koja nema nikakvog cilja ni motiva. Zbog toga su često prije borbe zahtijevali od zelenog kadra u dotičnom mjestu da se preda i položi oružje, što ovi, naravno, nikada nisu prihvatali. Takav jedan slučaj desio se koncem januara 1944., u rejonu Poljica, kroz koji je trebala da prođe partizanska vojska. Zeleni kadar je dopustio nesmetan prolaz, no ovi su tražili bezuslovnu predaju i razoružanje. Uslijedio je naravno borbeni okršaj, kojom prigodom se partizanima netaktičnost skupo odbila od glavu. Izgubili su dosta ljudstva i bili prinuđeni na povlačenje.[140]

Sve ove pomenute bitke prinudile su oblasno partizansko rukovodstvo da se najozbiljnije počne spremati za

138) O toku bitke, naravno s partizanske tačke gledišta, pogl. "Bitka na Spreči - Pjerničkoj ćupriji", Derviš Sušić, unutar **"Živinice kroz istoriju, revoluciju i socijalističku izgradnju"**, Živinice 1988, str 375-377

139) Teško je reći koliko je tačno partizana tog dana na Pjernici bilo pobijeno; svjedoci tih zbivanja i danas tvrde da je to bio težak i neviđen poraz za partizansku vojsku, koji je vidno umanjio njenu borbenu moć i pacificirao neke njene odrede. G. Ibro Ferizović, učesnik pomenute bitke, veli da su partizani u pomenutom okršaju izgubili nekoliko stotina svojih boraca. **Ibro Ferizović**, n.r.

140) Prema **Mihadu Sakiću**, čiji je amidža predvodio formacije zelenog kadra u Puračiću, tom prigodom poginuo je i Ragib Džindo, kao i braća Zaimovići i još neki. Međutim, partizanski izvori generalno iznose da je prvopomenuti izginuo u borbama za Tuzlu u drugoj polovini januara iste godine. Npr. "KPJ u borbi za oslobođenje zemlje - oktobar 1943 - septembar 1944.", unutar **"Prilozi za istoriju KPJ SKJ Tuzla"**.... str.249

jednu veliku osvetu. Nekoliko uzastopnih poraza, na stotine vojnika izbačenih iz stroja, konstantno jačanje zelenokadrovskih redova - uslovili su enormno gomilanje partizanskih snaga u predjelu gdje je bila duša zelenog kadra - u rejonu kalesijskih sela, aprila mjeseca 1944. Partizani su navalili i obasuli cijeli rejon snažnom vatrom. Premoć u ljudstvu i oružju, koju su imali, bila im je dovoljna da nakon iscrpljujuće borbe ipak potisnu zeleni kadar iz ove oblasti. Ulazak u sela bio je praćen pljačkom i paljevinom. Partizani su spalili Prnjavor, Brda, Miljanovce, Lipovice, Mahmutoviće, Raince, Jeginov Lug, Skokove, Sarače, Međaš i još neka kalesijska sela.[141] Ništa nije ostalo pošteđeno. "U svojim kućama izgorješe dva samotna starca, prikovana za postelju: Huso Mujkić i Mujo Ibralić. Sagorješe u plamenu i nekoliko starica koje se nisu mogle izbaviti zbog iznemoglosti i bolesti".[142]

Pa ipak, ni ova proljetna paljevina nije bitnije promijenila odnos vojnih snaga u tuzlanskoj oblasti. Partizani su se morali pomiriti s nesalomljivom odlučnošću muslimanskog življa da istraje u vlastitoj odbrani, da sačuva oružje i zadrži svoj sopstveni model vojne organizacije. Zbog toga je nakon aprila 1944. nastala neka vrsta zatišja, koje je trajalo sve do konca septembra iste godine. To vrijeme partizani su koristili za iznalaženje nekih zaobilaznih puteva koji bi ih doveli do razoružanja i raspada zelenokadrovskih muslimanskih formacija.

* * * *

No, šta je to što je čitavu jednu godinu tako uspješno održavalo zeleni kadar na području tuzlanske regije? Kakav je zapravo bio **zeleni kadar**? Po svom osnovnom konceptu i namjeni, zeleni kadar se nije bitnije razlikovao od muslimanske legije Muhamedage Hadžiefendića. I ova vojna formacija prije

141) Prema: "Zaboravljeno proljeće 1944."...

142) isto.

svega imala je za cilj da zaštiti živote, imovinu i čast muslimanskog stanovništva, koji je, u različitim sferama, bio ugrožen od strane četnika i partizana. Međutim, ljudi iz zelenog kadra nisu bili naklonjeni ni domobranima, a o ustašama da i ne govorimo. Oni, zapravo, s njima nisu imali nikakvog posla, nikakvih bitnijih kontakata. *Bosanski planinci*, tj. *zeleni kadar*, samo su formalno pripadali hrvatskim oružanim snagama, tek načelno i nominalno, kako se ne bi smatrali nelegalnim i odmetničkim. Zbog toga su njihovi zapovjednici počesto znali proglasiti svoju postrojbu ovom ili onom satnijom, tom i tom bojnom etc. Tako je, primjera radi, postojala čuvena i slavna *Međaška bojna* **Hasana Bektića**. Međutim, jedino stvarno logističko uporište, pored vlastitog snalaženja, zeleni kadar je imao u Nijemcima. To otuda što je Topčić imao značajne veze u njemačkom svijetu, koje je obilato nastojao iskoristiti za ojačanje vojno-formacijskih i političkih pozicija svoje vojske.

Ipak, s krajnjim oprezom valja govoriti o eventualnom autonomističkom kontekstu na čije se političke ciljeve zeleni kadar navodno nastojao nadovezati.[143] U to vrijeme malo je ko od Bošnjaka mogao zrelo politički osmišljavati djelovanje ove muslimanske formacije. Topčić, kao zapovjednik, upravljao je vojskom koja je bila mahom seoska i neobrazovana, slabo upućena u neke dublje perspektive vlastitog političkog opstanka. Omanji krug preostalih prvaka (Pandža, Behmen, Handžić i dr.) nije više mogao da utiče na razvoj događanja u svojoj sopstvenoj sredini, a kamoli da upravlja tokom stvari na razini čitave Bosne i Hercegovine. Naravno, ideja bosanskohercegovačke autonomnosti prožimala je generalnu pojavnost muslimanskog zelenog kadra, kao hereditarna svijest o Bosni u kojoj obitava njen islamski duh, njen bošnjački, muslimanski narod, ovlašten,

143) Hipertrofirano smještanje kadra unutar ondašnjih političko-autonomističkih gibanja zamjećuje se poglavito kod Redžića, pogl. **"Muslimansko autonomaštvo ..."**,.. str.183-188

spreman i sposoban da u miru živi na svom vjekovnom tlu i sam odlučuje o svojoj sudbini. Autonomaštvo zelenog kadra prije je bilo jedno dubinsko, podsvjesno i emotivno, više spontano i slobodno nego li decidno i formalizirano. Ako je neko i radio na političko-autonomističkoj kontekstualizaciji zelenog kadra, u šta načelno ne sumnjamo, tu se prije svega radilo o nečijim ličnim vizijama i namjerama a ne o nekakvoj jasno formuliranoj i osmišljenoj inicijativi. Borba zelenog kadra podrazumijevala je rat za Bosnu, i Bošnjake u njoj, bez ikakvih posebnih računa i kalkulacija.

Već smo podvukli paralelu koja stavlja u istu ravan Hadžiefendićevu legiju i zeleni kadar. No zeleni kadar se razlikovao od legije po tome što je imao mnogo izražajnija muslimanska obilježja, što je bio prononsirano muslimanski. On je uvijek ratovao pod zelenim barjakom, s kojim se, nakon klanjanja namaza, izlazilo iz džamije i tako odlazilo u boj. Zeleni kadar je, dakle, bila islamska vojska. Vojska koja je jednako branila svoj narod kao i njegovu vjeru. Uz to, to je jedina bošnjačko-muslimanska vojska u II svjetskom ratu čiji su vojnici nosili fesove s polumjesecom. U mjestima i selima gdje je bila raspoređena zračila je unutarnjim jedinstvom i kohezijom. Nije bilo onih koji su pričali i izbjegavali bojište. **Osman Gazibegović**, mladi hodža, s bismilom i tekbirima prvi je išao u boj za din i zemlju, smatrajući to svojom najvećom vjerskom dužnošću.[144]

Uz sve gore navedeno, valja istaći i to da je zeleni kadar imao daleko jača uporišta u nekim mjestima nego što je to bio slučaj sa legijom. Već smo spomenuli Teočak. Treba svakako još spomenuti i Zvornik, Šamac i Modriču. U mnogim mjestima i selima Topčić je postavljao lokalne zapovjednike, od kojih su neki doista bili heroji krvave borbe za narodni opstanak. Nikada neće biti moguće načiniti njihov konačan spisak. Ovdje ćemo spomenuti samo neke od njih, kao i ostale srčane i stamene heroje zelenog kadra:

144) **Džemil Jusufagić**

- **Husein Alić** iz Sarača, Topčićev zamjenik;
- **Ruvejd Vejzović**[145] iz Međaša, satnik i lični Topčićev pratilac;
- **Hasan Bektić** iz Prnjavora, zapovjednik *Međaške bojne*;
- **Avdo Musić**;
- **Mehmed Bajraktarević**, zapovjednik u staroj Kalesiji;
- **Ibrahim Ferizović** iz Tupkovića, zapovjednik u Kalesiji;
- **Ibro Ferizović** iz Tupkovića, strojničar;
- **Omer Jagodić**, zapovjednik u živiničkom kraju;[146]
- **Hasan Mujagić** iz Kovača, zapovjednik u živiničkom kraju;
- **Huso Omerinović**, Priluk i Šerići;
- **Emin Sakić**, zapovjednik u Puračiću;
- **Sait Baftić** iz Prizrena;
- **Hasan Ejubović**, zapovjednik u Poljicama;
- **Ibro Salihbegović** iz Baljkovića;
- **Hasan Baljkovica**;
- **Meho Sinanović** iz Miljanovaca;
- **Džemil Jusufagić** iz Prnjavora;
- **Hasan Lještica**;
- **Safet Pjanić** iz Rainaca;
- **Bego Ćursula** iz Međaša;
- **Himzo Durić**;
- **Bajro Jusić - Hodža**;
- **Suljo Salihović**;
- **Ibro Kozić**;
- **Bećir Nukić**;

145) Ili Zulić.

146) O djelovanju kadra u Živinicama kratko: "**Živinice ...**",.. str 401

- **Vahid Ferizović** iz Tupkovića;
- **Huso Ferizović** iz Tupkovića;
- **Mešan Džebarac**;
- **Fahro Jusić**;
- **Ahmet Mujčinović**;
- **Himzo Mušanović**;
- **Avdo Bajrović**, zapovjednik u Seljublju;
- **Sulejman Žunić**, zapovjednik u Gornjoj Tuzli;
- **Abdurešid Terzić** iz Gornje Tuzle;
- **Ibrahim Pjanić**, zapovjednik u Gračanici i dr.

Sudbinom ovih ljudi pozabavit ćemo se nešto kasnije.

* * * *

Već smo naglasili da je nakon aprilske osvete partizana nad kalesijskim selima zavladalo svojevrsno primirje na relaciji partizani - zeleni kadar, što je poduzetnijim partizanima poslužilo kao vrijeme za razvijanje propagandne djelatnosti među zelenokadrovcima i muslimanskim stanovništvom koje je podržavalo zeleni kadar kao muslimansku vojnu formaciju. Partizani su, naime, opšta gibanja na terenu, koja su se očito pozitivno odvijala po njih, nastojali da iskoriste kao način koji bi političkim sredstvima polučio ono što im vojno nije polazilo za rukom. Čini se da korijene takve aktivnosti valja tražiti još u decembarskom *Proglasu* muslimana vijećnika ZAVNOBiH-a upućenom muslimanskom narodu Bosne i Hercegovine, u vremenu kad je zeleni kadar partizanima značajno pomrsio račune u sjeveroistočnoj Bosni. Proglas su potpisali Muslimani-komunisti, partizanski oficiri i ostali, među kojima su bili i neki koji su za dugo bili na strani samostalne muslimanske vojske i odbrane.[147] U njemu je najžešće osuđena pojava

147) To su: Sulejman Filipović, Osman Gruhonjić i Omer Gluhić.

muslimanske reakcije, "koja želi da se naturi za vođstvo Muslimanima i da spriječi prilazak Muslimana narodno-oslobodilačkom pokretu".[148] Pri tome se posebno apostrofira djelovanje pojedinih Bošnjaka na separatno-militantnoj osnovi, kojim se sudbina Bošnjaka pokušava promatrati odvojeno od sudbine ostalih naroda Bosne i Hercegovine. **"Ta grupa šapuće Muslimanima, preko svojih agenata, letaka i novina, da narodno-oslobodilačka borba ne rješava pitanje Muslimana i da Muslimani moraju ostati izvan te borbe. Oni pozivaju Muslimane da stvaraju svoju posebnu vojsku. Ne okuplja badava neki Huska u okolici Cazina i Bihaća neki muslimanski svijet u nekakvu vojsku "Mladih Muslimana", ne zabada džaba Nešet Topčić zeleni barjak oko Zvornika pozivajući Muslimane u neki "muslimanski zeleni kadar". Sve te prodane duše i potajni njemački špijuni, koji su otišli u šumu pod blagoslovom Nijemaca, hoće i dalje da Muslimani liju krv protiv narodno-oslobodilačkog pokreta za švapske i njihove račune. Oni sa parolom spasa muslimanskog obraza i Islama žele, preko leđa muslimanskih seljaka, da stvore sebi oružane pozicije među Muslimanima, da bi se udružili sa svim narodnim neprijateljima, pa i sa četničkom jugoslovenskom "vladom" i kraljem, protiv interesa svih naših naroda pa i samih Muslimana".**[149] Očito, cilj ovog, kao i sličnih proglasa koje će partizanska propaganda slati Bošnjacima Bosne i Hercegovine tokom 1944. i 1945. nije bio ništa drugo do li pokušaj da se izvjesnim psihološko-političkim sredstvima ostvari ono što se vojnom silom dosta teže ostvarivalo.

U poznijoj fazi takvog djelovanja, septembra mjeseca 1944. došlo je i do pregovora između partizanske i zelenokadrovske strane. Inicijativa je došla s partizanske

148) "PROGLAS", integralni tekst unutar **"Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine - Dokumenti 1943-1944"**, I, Sarajevo 1968, str.85-89

149) Isto, str.87 88

strane, a do sastanka je došlo zapadno od Visa. Delegaciju partizana predvodio je **Abduselam Basara**, negdašnji istaknuti domdovac, a s njim je još bio **Mićo Samardžić** iz Tupkovića i još neki partizanski oficir.[150] Ispred zelenog kadra došao je **Ruvejd Vejzović**, zajedno s **Mehmedom Bajraktarevićem** i još nekolicinom drugih. Kao veza i posrednici s bazom bili su im **Haso Isabegović** iz Međaša i **Meho Sinanović** iz Miljanovaca. Partizani su, kao snaga čija se pobjeda u skorijoj budućnosti mogla naslutiti, kategorički tražili od zelenog kadra da se uključi u njihovu vojsku i dobije konkretne zadatke na operativno-manevarskom polju. Zeleni kadar, međutim, nije želio da ratuje za partizanske interese; predložio je da se načini dogovor po kojem bi njegovo ljudstvo ostalo na svom matičnom području, kao neka vrsta terenske "partizanske" milicije. Druga strana je to odbila pa su se pregovori završili bez ikakvih rezultata. Pregovarači su se mirno razišli, zeleni kadar na Međaš a partizani u Rakino Brdo.[151]

Ipak, bilo je to vrijeme čija su zbivanja zelenom kadru vidno sužavala prostor djelovanja i borbe. Partizani su ostvarivali prevlast diljem Bosne i Hercegovine, pa je i tuzlansku oblast bilo sve teže braniti. Nakon što su pali Kladanj, Zvornik i Modriča, ponovo je došla na red Tuzla. 17. septembra 1944. partizani su ponovo ušli u ovaj grad. U takvoj vojno-političkoj konstelaciji zeleni kadar oko Kalesije i Živinica nije se mogao još dugo održati. Koncem oktobra naređeno je povlačenje prema Brčkom, gdje je utvrđen novi front. Begovača je bila posljednja bošnjačko-muslimanska bojišnica u II svjetskom ratu. Žestoko je branjena do aprila mjeseca 1945. od svih napadača.

Taj period, od pozne jeseni 1944. do proljeća 1945., značio je fazu sporog, ali neminovnog gašenja zelenog kadra kao muslimanske vojne formacije. On je još od ranije bio

150) Ovo prema ranije pomenutom rukopisu; **Meho Sinanović**

151) isto.

iznutra rastočen, izložen snažnom partizansko-komunističkom mešetarenju i promidžbi, poljuljan nezamjetljivom infiltracijom partizanskih špijuna u njegovim redovima i dr. Međutim, istinsko obezglavljivanje doživio je tek 15. decembra 1944., ubistvom njegovog zapovjednika Nešada Topčića. Ovaj je iz Modriče, u pratnji Ruvejda Vejzovića, krenuo prema Gradačcu. U Modričkom Lugu partizani preobučeni u domobranske uniforme ušli su u njegovu hotelsku sobu, izveli ga i tu u blizini likvidirali.[152] Nakon njega, ostala je još poveća grupa koja je, s Huseinom Alićem na čelu, pomalo sizifski čuvala pomenute posavske položaje. S proljetnom ofanzivom partizana uslijedilo je povlačenje prema Celju i Sloveniji.

* * * *

Šta je bilo s ovih ljudi kasnije? Priča o njihovim sudbinama zatvara stranicu naše novije povijesti koju zovemo "muslimanskim formacijama tuzlanskog kraja u II svjetskom ratu". Istovremeno, ono što se desilo većini njih bila je najbolja potvrda ispravnosti njihovih ciljeva i opravdanosti njihove borbe, i pored nedostatnosti u političkoj artikulaciji njihova postojanja.

Zeleni kadar je bila muslimanska vojska koja nije ni pljačkala ni ubijala, niti je ikakve zločine činila. Stajala je uz svoj narod kao njegova oružana zaštita. I narod joj je vjerovao. Ipak, kao i u slučaju legije i legionara, o njihovoj suštini ratni pobjednici - partizani imali su nešto drugačije mišljenje. Zbog toga je dobar broj zelenokadrovaca pobijen, ili im je zatrt svaki trag. Neki su nestali a da se nikada nisu vratili. Jedan broj morao je na tešku robiju. Samo je jedan manji broj njih odslužio par godina i onda se vratio svojim kućama.

152) Njegovu likvidaciju komunisti su pripremali dugo vremena; već jednom je pod njegovim radnim stolom u tuzlanskom stožeru eksplodirala paklena mašina - smrt koju je donijela taj put ga je zaobišla. **Rijad i Sead Topčić**

Nakon što su uhapšeni u Sloveniji, svi su bili vraćeni do Bosanskog Broda. U Bosanskom Brodu vršilo se razvrstavanje. Da usud bude teži, ponajveći dio posla dat je u ruke **Mustafe Hafizovića**, negdašnjeg zelenokadrovskog zapovjednika u Međašu, koji je poslije prešao partizanima. Preko 30 zelenokadrovaca OZNA je uputila u Sarajevo, gdje su, po svoj prilici, bili strijeljani na Vracama, obzirom na istaknuti položaj kojeg su uživali u zelenom kadru.[153] Ostali su vraćeni u Tuzlu i rodni kraj, gdje su jedni likvidirani a drugi išli na suđenje. Husein Alić, zajedno sa Hasanom Bektićem i Hasanom Baljkovicom, bio je pušten kući. Kasnije je međutim neki milicioner Džafer Heljić mučki likvidirao potonju dvojicu dok je Alić dobio pet godina robije.[154] Ruvejdu Vejzoviću i Mehmedu Bajraktareviću nakon Bosanskog Broda se izgubio svaki trag, dok je Ibrahim Ferizović poginuo boreći se protiv četnika u Šarcima kod Goduša 1945. Brat mu Ibro, strojničar, dobio je 16 godina teške robije, od čega je odležao 13. U presudi mu je pročitano da je kriv za deportaciju preko 60 tupkovićkih Srba u Jasenovac. Pomenutu presudu nikada nije dobio. I danas živi kao 80-godišnjak u Živinicama. Omer Jagodić je umro još 1944. a Hasan Mujagić, njegov nasljednik, bio je suđen. I danas živi duboku starost u svojim Kovačima. Eminu Sakiću, nakon povlačenje s Posavine, zagubio se svaki trag. Hasanu Ejuboviću također su sudili. Živi u Poljicama kao vitalan 88-godišnjak. Mehi Sinanoviću su sudili poslije, nakon što je ustanovljena njegova mladomuslimanska djelatnost.

153) Iz razgovora sa g. Alijom Bukvarevićem iz Prnjavora, obavljenog u Tuzli 9. VIII 1995.

154) Ovo prema "Hadži Husein Alić (1901-1994)". M. Handžić, "Zeman", (II), br.13, str.12. Međutim, **Ibro Ferizović** iznosi podatak da Alić dobio zapravo tek neznatne dvije i pol godine. Zanimljivo je, pak, da mu je sudac bio poznati Bajro Mešić, koji je nekada bio pisar u Hadžiefendićevoj legiji, da bi se poslije "proslavio" kao sudija tuzlanskog Okružnog suda kod koga su na red došli prvo zelenokadrovci a onda, koncem četrdesetih, i mladomuslimani.

U zelenokadrovskoj bazi kod Džebara ubijeni su Hasan Lještica, Ibro Kozić, Bećir Nukić i Suljo Salihović. Bivši četnik Koso Šilović udarcem tupim predmetom izbio je Ahmetu Mujčinoviću oba oka a onda ga dotukao. U Jeginovom Lugu pobijeni su Himzo Durić, Himzo Mušanović, Bajro i Fahro Jusić i Mešan Džebarac. Vahid i Huso Ferizović deportovani su u Sarajevo 1945. Jedan od rijetkih koji je izbjegao komunističkoj pesnici bio je Ibrahim Pjanić. Nakon što se podugo držao u Odžaku, otišao je u izgnanstvo, gdje je postao predsjednik Hrvatskog državnog sabora u izgnanstvu. Ovo su imena i sudbine ljudi do kojih smo uspjeli doći. Šta je bilo s mnogih drugih koji su popunjavali zelenokadrovske formacije i borili se u njima - Bog sami zna. Valjda će istina o njihovim sudbinama jednom izaći na vidjelo. Naš narod i ti ljudi doista imaju pravo na to.

Nažalost, to nije sve. Zelenokadrovci koji su se ljeta 1945. skrivali po obližnjim šumama krvavo i skupo su platili cijenu svoje naivnosti. Kad više nisu imali nikakvog načina da ih istjeraju iz njihovih šumskih utočišta, partizani su utekli lukavstvu. Sve odbjegle zelenokadrovce su pozvali da se s naoružanjem koje su posjedovali odazovu konačnom obračunu s preostalim četničkim bandama. Ovi su se konačno odazvali. Međutim, umjesto da skupa s partizanima gone četnike, ovi su ih prinudili da polože oružje. Kasnije se više nigdje nisu spominjali. U Kladnju i oko njega ovako je eliminirano nekih šezdesetak ljudi.[155] Bila je to definitivna čistka trijumfirajućeg režima nad ostacima jedne raspadajuće vojske. I nad krhotinama jedne teško, ali časno branjene tradicije i samosvojnosti naroda koji je maglovito naslućivao svoj vlastiti politički i duhovni orijentir.

155) **Džemil Jusufagić**

IX. ZAKLJUČAK

Iz ove kratke studije jasno se dâ zaključiti da su korijeni naše bošnjačke svijesti o nužnosti vlastitog vojnog organiziranja mnogo dublji nego što se to obično danas prikazuje. Današnja vojna sila bošnjačkog naroda nije u potpunosti samonikla - nije repa bez korijena. Globalno gledano, njeno povijesno nastajanje jedna je od posljednjih ishodišnih karika u lancu našeg dugodecenijskog nastojanja da se nacionalno-politički i odbrambeno emancipiramo od susjednog nam istoka i zapada, čemu su, pored bošnjačkih političkih, vjerskih i kulturnih institucija, svojevrstan doprinos dale i naše muslimanske formacije u II svjetskom ratu: podrinjske milicije, Huskina vojska, Pandžin oslobodilački odred, a pogotovo muslimanske formacije tuzlanskog kraja - Hadžiefendićeva legija i zeleni kadar Nešada Topčića. Dakako, svim ovim formacijama manjkalo je jasnije prononsirane političke perspektive, što je i jedan od osnovnih razloga njihovog relativno kratkog trajanja i konačnog pada pred naletima mnogo opremljenije i politički organiziranije partizanske vojske. Međutim, o stvarnoj vrijednosti legije i ostalih muslimanskih milicija u prošlome ratu ne treba suditi po tragičnom ishodu njihovog borbenog djelovanja, niti pak realne uzroke tome isključivo treba tražiti u oskudnoj političkoj utemeljenosti ovih pokreta - važnost i povijesna uloga muslimanskih vojnih formacija u II svjetskom ratu skoro u potpunosti počiva na njihovom prvom i osnovnom cilju - da zaštite sopstveni narod od njegovih raspomamljenih neprijatelja, kome - to se jasno pokazalo - tih kriznih ratnih godina niko drugi nije želio stati u zaštitu. Te vojske i milicije,

kao i ljudi koji su stajali na njihovom čelu, u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine spasili su bošnjački narod od potpunog istrebljenja koje su mu pripremali četnički hegemonisti, pobornici velikodržavnog srbijanskog projekta, čiju su brutalnu i krvavu realizaciju u pojedinim sredinama pobunjeni partizani krajnje mirno promatrali. Svijest, trud i nastojanje tih ljudi, koji su prvi okupili narod i postarali se da ga naoružaju, da mu pruže mogućnost da se sam brani i zaštiti - to je ono veliko, historijsko u njihovoj pojavnosti, zbog čega im treba odati dužno priznanje i na velika vrata ih uvesti u našu noviju historiju. Oni i njihovi borci objelodanili su našem narodu veliku istinu: **da mu nema opstanka bez vlastite vojske i da samo u sopstvenim snagama valja tražiti izvor svog vlastitog povijesnog trajanja, sigurnosti i zaštite.**

Dugo godina, u gluho doba svekolike komunističke represije nad povijesnim činjenicama, muslimanske vojne formacije u Bosni i Hercegovini tokom II svjetskog rata bile su tabu tema prvog reda. O njima nikada, nigdje nije održan nikakav simpozij, nikakva šira javna diskusija - cilj je, očito, bio da se ovo poglavlje u novijoj historiji jednog naroda jednostavno gurne negdje u debeli zaborav. Istina, u mnogim poratnim memoarima i zapisima komunističkih autora zatiče se tu i tamo po koji spomen Hadžiefendića legije, zelenog kadra, Huske, Pandže i ostalih, no nikada izvan propisanih i standardiziranih klišea, s rigidnom vrijednosnom kategorizacijom koja nije dopuštala da se o pomenutoj vojsci i likovima ikada napiše bilo šta lijepo i pohvalno. Nije bilo dovoljno što su ovi ljudi skončali svoj životni put u rakama i kazamatima - one što su preživjeli valjalo je stalno podsjećati na njihove "teške grijehe", a one što su izginuli trebalo je stalno osuđivati, "za dobro naroda". Odabrano sredstvo bili su partijski mitinzi, novinske izjave, no prije svega - historiografija. Ipak, sve je rađeno tako da nikada nije poprimalo neke šire društvene refleksije; generacije su rasle a da nikada nisu ni čule za ljude koji su im štitili njihove majke i očeve, nene i djedove u onome ratu. Dakako, u ovom,

krajnje obvioznom zatomljivanju istine u proteklim decenijama valja tražiti i svojevrstan bijeg od zločina, i prema pomenutim ljudima i prema narodu iz kojeg su potekli, zločina kojeg će - smatrali su - jedino jedna odmjerena i decentna satanizacija uspjeti stropoštati u bezdan povijesnog muka i zaborava.

Ipak, osnovni razlog petodecenijske šutnje bivših vlasti o svojim negdašnjim suparnicima bio je ideološke naravi. Muslimanske vojne formacije i milicije, svojom nacionalnom i političko-autonomističkom orijentacijom, svojim bošnjačkim i bosanskim utemeljenjem, relativizirale su pojam *jugoslovenstva* kao jednom zasvagda date, sakrosanktne povijesno-političke kategorije i perspektive. Jugoslovensko-komunistički integrizam nije mogao trpjeti bilo kakvu historijsku validnost pokreta čija se inicijalna pokretačka snaga bitno zasnivala na partikularitetu i posebnosti jedne konkretne nacionalne zajednice, uz sve daljnje konsekvence koje taj partikularitet i ta posebnost sa sobom nose. Ovdje, čini se, leže još i dublji motivi posvemašnje komunističke negacije muslimanskih vojnih pokušaja u II svjetskom ratu, još dublji i suštastveniji od puke averzije prema vojsci koja im je nekada stajala na putu ostvarenja njihovih vojnih i političkih ciljeva.

Ideološka perspektiva njihova promatranja, ukorijenjena u samoj srži bivšega sustava, bila je pak ništa drugo do li logična i neizbježna konsekvenca jednog društveno-političkog i ideološkog modela, koji je imao svoje vrijednosti i svoje vrijednosne parametre. Današnje vrijeme, koje je i na ogoljenoj, formalno-političkoj ravni denunciralo bivši poredak, zahtijeva sada naravno i prirodna pomjeranja na polju aksiološkog određenja i stvarne valorizacije nekih ključnih toposa naše novije povijesti, koji bitno konstituiraju stubišta na kojima opstoji čitava jedna dimenzija naše vlastite, nacionalne samosvijesti. Pri tome nećemo reći da time činimo ikakav istup u smjeru nekakvog *de-ideološkog obrata*, koji je nemoguć. Pitanje je samo aksiološke kvalitete i supstance koja

to ideološko određuje. Kvalitet kojeg bi naša, bošnjačka historiografija trebala da producira zasnivao bi se na svekolikom premošćivanju ideološko historiografske isključivosti i hipertrofije, naravno u ravni onoga što zovemo **"bošnjački nacionalni interes"**. Otuda ova studija nipošto nema namjeru da difamira one faktore naših novijih povijesnih gibanja koji su od tog interesa bili nešto dalji od nekih drugih. Njen cilj je tek da afirmira one koji su mu bili bliži, a to što se određeni faktori ponegdje zatiču u negativnoj manifestiranosti samo su akcidentalni, propratni momenti ovoga prvotnoga cilja. Naime, metodologija ovoga rada ne postavlja nikakve rigidne međe, ne isključuje mogućnost da se, recimo kad je o partizanskom pokretu riječ, na nekom drugom mjestu stavi emfaza i na određene pozitivne značajke koje su obilježile njegovu djelatnost u II svjetskom ratu. Međutim, vrijednosna hijerarhija je onaj formalno-metodološki optimum kojeg bi naša historiografija nužno morala da akceptira ukoliko želi udovoljiti svom realnom cilju i svrsi. Diskurs o povijesnoj ulozi i značaju muslimanskih vojnih formacija na tuzlanskom prostoru u II svjetskom ratu mogao bi biti stvarni poticaj da se tom optimumu istinski počne stremiti.

Brojni su ljudi, svojim korisnim sugestijama, informacijama, literaturom, svojom tehničkom i ostalim vidovima pomoći pomogli da ova studija konačno ugleda svjetlo dana. Zato se zahvaljujem:

- mr Azemu Kožaru, Ahmetu Hadžiefendiću, Rijadu i Seadu Topčiću, Ferhatu Nakičeviću, Džemilu Jusufagiću, Hadžegriji Jahiću, Enisi Žunić, Mehi Sinanoviću, Ibri Ferizoviću, Hifziji Suljkiću, dr Salihu Kulenoviću, Esadu Jašiću, dr Enesu Pelidiji, Muhamedu Jahiću, Aliji Bukvareviću, Jasni Stojanović, r. Seli Žuniću, r. Ibrahimu Sijerčiću, Vedadu Spahiću, hfz. Abdulahu Budimliji, Rifetu Haskoviću, Adilu Hadžimehmedoviću, Mihadu Sakiću

i drugima čija je pomoć i dobra volja omogućila da se knjiga, u ovoj formi, pojavi u rukama svojih čitalaca.

INDEKS IMENA

A

Abdihodžić, *Muharem ef.* 78
Abdulahović, *Avdo* 49
Adanalić, *Ibrahim* 49
Aganović, *h. Sabit ef.* 78
Ajanović, *Ćerimbeg* 70
Ajdinović, *Hilmija* 97
Alajbegović, *Mehmed* 31
Alibegović, *Mustajbeg* 48
Alić, *Husein* 114, 118, 119
Alić, *Ibrahim* 99
Alić, *Zilha* 97
Altumbabić, *Mašo* 97, 98
Andrašek, *Žanka* 96
Antonić, *dr Zdravko* 26
Avdić, *Adem* 91
Azabagić, *Ferhat* 90
Ažderović, *Adem ef.* 15

B

Babić, *Aćim* 26
Baftić, *Sait* 114
Bahov, *p.* 89
Bajić, *Slobodan* 45
Bajić-Jahić, *Emina* 23
Bajraktarević, *Mehmed* 48, 114, 117, 119
Bajrović, *Avdo* 48, 115
Banović, *Kata* 96
Bajtal, *Josip* 96
Baljkovica, *Hasan* 114, 119
Basara, *Abduselam* 41, 88, 117
Bećirević, *Zulo* 49
Begić, *Jure* 89
Begić, *Nail* 90
Begić, *Vahid* 64
Behmen, *dr Šefkija* 52, 112
Bektić, *Hasan* 112, 114, 119
Benak, *Šandor* 23, 69, 103
Bešlagić, *Abdulah* 24, 33
Bešlagić, *Hilmija* 31
Bise, *Adem* 15
Borić, *Ivan* 96
Brčić, *mr Rafael* 45
Broz, *Josip* 59
Budimlija, *Abdulah* 29
Bukvarević, *Alija* 119
Burek, *Ibro* 97

C

Carić, *Alija* 97
Cesar, *Dragutin* 96
Cvetković, *Dragiša* 14, 19

Č

Čamdžić, *Pašaga* 70
Čandić, *Abdulah* 48
Čapljić, *Ragibaga* 23, 35, 44, 61, 91
Čatović, *Nezir* 70
Čičkušić, *Osman ef.* 78
Čokić, *Abdurahman Adil ef.* 78
Čokić, *h. Ibrahim ef.* 33, 74
Čolaković, *Rodoljub* 27, 107

Ć

Ćursula, *Bego* 114

Dangić, *Jezdimir* 26, 27
Danilović, *Uglješa* 13, 37
Dedić, *Muharem* 99
Dedić, *Mustafa* 103
Dedijer, *Vladimir* 26
Delić, *Kasim* 49
Drača, *Džemal* 64
Dujmušić, *dr Drago* 67, 72, 92, 93, 96
Duraković, *Nijaz* 20
Durić, *Faik* 97
Durić, *Himzo* 114, 120

Džananović, *Rašid* 45
Džebarac, *Mešan* 115, 120
Džindo, *Ragib* 110

Đ

Đozić, *Muharem* 26
Duda, *Omer* 15
Đulić, *Sejdo* 48

E

Ejubović, *Hasan* 114, 119
El-Husejni, *Emin* 57, 61
Eraković, *Pero* 88

F

Fakić, *Adem ef.* 41
Fatušić, *Ćazim* 70
Fatušić, *Fehim* 70
Ferhatović, *Began* 42, 43
Ferhatović, *Suljo* 99
Ferizović, *Huso* 115, 120
Ferizović, *Ibrahim* 114, 119
Ferizović, *Ibro* 106, 110, 114, 119
Ferizović, *Vahid* 115, 120
Fidahić, *Alipaša* 107
Filipović, *Boško* 96
Filipović, *Daut* 48, 64
Filipović, *Sulejman* 21, 53, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 115

Gagić, *Muhamed* 48
Gazibegović, *Jusuf* 48, 108
Gazibegović, *Osman* 113
Gjeldum, *Ante* 96
Gluhić, *Omer* 40, 41, 64, 65, 79, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 115
Gruhonjić, *Osman* 48, 64, 115
Gutić, *Mehmedalija* 70

Hadžialijagić, *Haris* 109
Hadžibaščaušević, *Muhamed* 44
Hadžić, *Hakija* 14, 31
Hadžić, *Hasan* 97
Hadžiefendić, *Ahmed* 37, 94
Hadžiefendić, *Muhamedaga* 25, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 78, 79, 86, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 102, 105, 111, 113, 119, 121, 122
Hadžihasanović, *Uzeiraga* 52, 63
Hadžijahić, *Muhamed* 20, 32
Hadžimehmedović, *Haris* 99
Hafizović, *Mustafa* 119
Hajdarević, *Kadri ef.* 73, 75, 77, 78
Hamrtović, *Mustafa* 99
Hamzić, *Omer* 35
Handžić, *h. Mehmed ef.* 31, 52, 74, 77, 112
Hasanbegović, *dr Avdo* 13
Hasandedić, *Ševket* 53
Hasić, *Avdaga* 47, 62, 63, 69
Heljić, *Džafer* 119
Himmler 58
Hitler, *Adolf* 57
Hodžić, *Abdulah* 49
Hodžić, *Osmo* 49
Hodžić, *Salih* 49
Hodžić, *Senija* 78
Humo, *Avdo* 63
Hurem, *Rasim* 54
Husarić, *Hašim* 49

Ibralić, *Mujo* 111
Ibrišimović, *hfz. Zekerijah ef.* 16
Isabegović, *Haso* 117
Iser, *g.* 87, 88, 94

J

Jagodić, *Omer* 114, 119
Jahić, *Adnan* 17, 32, 37, 46
Jahić, *Hadžegrija* 29, 48, 70, 103, 105
Jahić, *Husein ef.* 19, 33, 34, 35, 41, 62, 66, 75, 76, 77, 78, 95, 97
Jahić, *Muhamed* 42, 48
Jašarević, *Osman* 49
Jašić, *Esad* 48
Jukić, *Mustafa* 97
Jusić, *Bajro* 114, 120
Jusić, *Fahro* 115, 120
Jusufagić, *Džemil* 106, 108, 109, 113, 114, 120
Jusufović, *Salkan* 108

K

Kadić, *dr Bahrija* 15, 33, 35, 64, 84, 91
Kamenjašević, *Ante* 89
Karađorđević, *Petar I* 41
Karamehmedović, *dr Hamdija* 52
Karavdić, *Meho* 99
Karavdić, *Muhamed* 97
Kasche, *Siegfried* 56
Kerović, *Radivoje* 87, 103
Klečina, *Franjo* 96
Ključević, *Rudolf* 96
Kozić, *Ibro* 114, 120
Krempler, *o.* 61
Krušković, *Andrija* 97
Kubinek, *Karlo* 96
Kulenović, *dr Džaferbeg* 14, 31, 57, 79
Kulenović, *Osman* 31
Kulović, *Seadbeg* 14, 15, 23, 33, 57, 86, 91
Kunosić, *Abdulah* 90
Kunosić, *Ahmed* 97
Kunosić, *Idriz* 97
Kurt, *Muhammed Šefket ef.* 23
Kušmić, *Ibrahim* 97
Kvaternik, *Eugen* 28
Kvaternik, *Slavko* 20, 37, 39

L

Latifagić, *Mehmed* 97
Latinović, *Milan* 97, 98
Lazarević, *Đorđe* 83, 84, 109
Lihić, *Asim* 97
Lubin, *Ante* 96
Lukendić, *Zvonimir* 92, 93, 96
Lütters, *g.* 55

LJ

Lještica, *Hasan* 114, 120

M

Mack, *Anton* 96

Maček, *Vlatko* 14, 19
Maglajlić, *Hasan* 64
Maglajlić, *hafiz Ibrahim-Hilmi ef.* 12
Mandić, *Gligo* 82
Mandžić, *Pašaga* 79
Marcus, *dr H.* 107
Martinović, *Nikola* 96
Mašek, *o.p.* 26
Mateljić, *Blaž* 96
Mehmedbašić, *dr Ale* 15
Mehmedbašić, *Osman ef.* 15
Mešić, *Ademaga* 31
Mešić, *Bajro* 119
Mihailović, *Draža* 25
Milas, *Jure* 93, 96
Miletić, *Antun* 26
Milošević, *Slobodan* 97, 98
Miljević, *Ivo* 96
Miljković, *Huska* 121
Moranklć, *Alibeg* 15
Muftić, *Šefkija* 33, 63, 64, 91
Muharemagić, *Mustafa* 15
Muharemagić, *Munevera* 22
Mujagić, *Hasan* 114, 119
Mujčinović, *Ahmet* 115, 120
Mujkanović, *Ahmo* 99
Mujkanović, *Hasan* 99
Mujkanović, *Mehmed* 99
Mujkić, *Huso* 111
Mulahalilović, *Enver ef.* 74, 78
Muratović, *Halil* 109
Mušanović, *Himzo* 115, 120

N

Nakičević, *Ferhat* 85, 102, 103, 104, 105
Nametak, *Alija* 52, 85
Niedzielski, *dr Felix* 69, 91

O

Odobašić, *Hasan* 90
Odobašić, *Osman* 90
Omazić, *Dautbeg* 15
Omerinović, *Huso* 114
Omerović, *Derviš* 14
Omerović, *Kasim ef.* 78
Oruber, *Salko* 97
Osmanbegović, *Adem* 64
Osmanović, *Mustafa* 97
Osvalt, *Stefan* 96

P

Pandža, *hfz. Muhamed* 32, 52, 53, 54, 55, 112, 121
Pašić, *h. Hasanaga* 15, 22, 23, 33
Pašić, *Muratbeg* 29
Pašić, *ing. Nurija* 23
Pavelić, *dr Ante* 20, 53, 55
Pavelić, *z.o.p.* 28
Pejić, *Marijan* 96

Peleš, *Ljubomir* 89
Petrov, *Rudi* 28
Petrović, *Nikola* 44
Pjanić, *Ibrahim* 48, 115, 120
Pjanić, *Safet* 119
Pjević, *Mustafa* 49
Ponjavić, *Alija* 64
Prcić, *Ešref* 41
Preka, *Aleksandar* 89
Prikles, *Ante* 97
Pušić, *Vlaho* 96
Putica, *Radoslav* 96

R

Radl, *Emil* 89, 91
Redžić, *Enver* 54, 112
Restuvanjuk, *Rudolf* 96
Roch, *Ludevik* 96
Romić, *Stjepan* 97

S

Sadiković, *Ahmet* 70
Sakić, *Emin* 114, 119
Sakić, *Mihad* 110
Salihbegović, *Hasan* 48
Salihović, *Idriz* 97
Salihović, *Suljo* 114, 120
Salkić, *Hasan* 48
Samardžić, *Mićo* 117
Selimović, *Mehmed* 64
Sijerčić, *Ibrahim* 65
Sijerčić, *Lutfibeg* 13, 23, 33
Sinanović, *Meho* 43, 114, 117
Sivčević, *hfz. Salih ef.* 15, 73, 75
Smailović, *Muharem* 97
Smajić, *Hasan ef.* 78
Smajić, *Ibro* 108
Sokolović, *Salko* 99
Spaho, *dr Mehmed* 13, 31
Stanković, *Mika* 99
Stojanović, *Branko* 70
Stokanović, *Pero* 89
Suljić, *Mujo* 99
Suljkić, *Hifzija* 42, 52
Sunarić, *Ivo* 89
Sušić, *Derviš* 23, 40, 42, 57, 63, 68, 110

Š

Šabić, *Šefket ef.* 74, 78
Šahinpašić, *Hilmija* 48, 64
Šahinpašić, *Nedim* 48
Šelo, *Mahmut* 99
Šilović, *Koso* 120
Šimović, *dr Luka* 89
Škorić, *Miloš* 93
Šuljak, *Alija* 14, 31, 61
Šuprina, *p.* 91
Šuto, *Stjepan* 84, 91

T

Terzić, *Abdurešid* 115
Terzić, *Hasan* 64
Terzić, *Ivan* 96
Terzić, *Velimir* 19
Tihić, *Esad* 35, 83
Todić, *Nikifor* 89
Topčić, *Hašim ef.* 107
Topčić, *Nešad* 94, 107, 112, 113, 114, 116, 118, 121
Topčić, *Rijad* 108, 118
Topčić, *Sead* 108, 118
Trikić, *Savo* 28

V

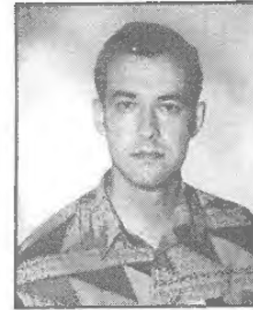
Varadi, *Emil* 96
Vasković, *Đorđe* 89
Vejzović, *Ruvejd* 114, 117, 118, 119
Vidović, *Mato* 96
Vilović, *Mustafa* 90
Vilović, *hfz. Osman ef.* 12, 15, 33
Vilušić, *Miko* 96
Vučetić, *Stipo* 96
Vujasinović, *Todor* 83

Z

Zaimović, *Enver* 49, 64
Zaimović, *Jakub* 70
Zaimović, *Muradbeg* 13, 15, 88
Zekić, *Miloš* 83, 109
Zlović, *Ivica* 97
Zulčić, *Avdo* 105

Ž

Žilić, *Salih* 48, 64, 79
Žunić, *Ćazimaga* 22, 33
Žunić, *Selo* 23
Žunić, *Sulejman* 115

BILJEŠKA O AUTORU

- **Adnan Jahić**, publicista i javni radnik, rođen je 1967. godine u Tuzli. Osnovno obrazovanje i Gimnaziju završio u Tuzli, a Filozofski fakultet u Sarajevu, gdje je diplomirao na temi *"Povijest odnosa religije i filozofije od najstarijih vremena do Ebû Nasr al-Fârâbîja"*.

S razdobljem slobodnog mišljenja i buđenja bošnjačkog naroda prisutan u političkim, kulturnim i intelektualnim tokovima Tuzle i Bosne i Hercegovine, kao jedan od nosilaca politike *Stranke demokratske akcije* u Tuzli i urednik islamskog časopisa "HIKMET".

Objavio je neobično mnogo svojih napisa i radova iz oblasti aktualnih političkih odnosa, historiografije, filozofije, komparativne teologije, sociologije kulture i dr.

Knjiga "Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu" predstavlja rezultat njegove trogodišnje zanimacije ovim inkriminiranim toposom naše historiografije, no istovremeno i plod ljubavi prema vlastitom podneblju i ljudima iz njegove bliže povijesti.

SADRŽAJ

UVOD ... 7

I. OSVRT NA POLITIČKE I DRUŠTVENE PRILIKE MEĐU BOŠNJACIMA TUZLE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA ... 11

II. APRILSKI SLOM JUGOSLAVIJE, STVARANJE NDH I DRUŠTVENO-POLITIČKE PROMJENE U TUZLI ... 19

III. VOJNE PRILIKE NA TERITORIJI VELIKE ŽUPE USORA I SOLI DO OSNIVANJA HADŽIEFENDIĆA LEGIJE U DECEMBRU 1941. ... 25

IV. DRUŠTVENE PRILIKE U TUZLI TOKOM 1941/42. I FORMIRANJE HADŽIEFENDIĆA LEGIJE ... 31

V. POLITIČKO-AUTONOMISTIČKA DIMENZIJA LEGIJE I RATNA ZBIVANJA U TUZLANSKOM KRAJU DO PRVOG PADA TUZLE ... 51

VI. DRŽANJE ULEME I STANJE DUHOVA U TUZLI PRED PAD GRADA 2. OKTOBRA 1943. ... 71

VII. OKTOBARSKA KATASTROFA - PAD TUZLE I NJEGOVE POSLJEDICE PO MUSLIMANSKU STVAR U NJOJ ... 81

VIII. ZELENI KADAR - KONTINUITET BORBE ... 101

IX. ZAKLJUČAK ... 121

INDEKS IMENA ... 127